

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет психології та соціальної роботи

Кафедра соціальної педагогіки і соціальної роботи

Освітня програма: Соціальна робота. Управління
соціальним закладом

Спеціальність: 231 Соціальна робота

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня «магістр»

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З
ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

студентки Медвідь Світлани Сергіївни

Науковий керівник - Хлебик Світлана Ростиславівна,
кандидат педагогічних наук, доцент

Рецензенти:

1. Криловець М.Г., д-р пед. наук, професор, зав.
кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи
Ніжинського державного університету імені Миколи
Гоголя

2. Коленіченко Т.І., канд. пед. наук, доцент, зав.
кафедри соціальної роботи Чернігівського
національного технологічного університету.

Допущено до захисту

Завідувач кафедри професор _____ «__» _____ 2019р.

Криловець М.Г.

Ніжин 2019

АНОТАЦІЯ

Актуальність магістерської роботи «Соціально-педагогічна робота з формування толерантної поведінки підлітків» полягає в необхідності виявлення найбільш ефективних способів формування у підлітків толерантної поведінки в шкільному середовищі.

В роботі розглянуто сутність поняття толерантності, основні особливості соціально- психологічного розвитку підлітків як детермінантів соціальної поведінки, визначено умови, інтерактивні форми і методи формування толерантної поведінки підлітків. Представлено хід і результати емпіричного дослідження, Програму формування навичок ефективної комунікації підлітків на засадах поваги і взаєморозуміння у шкільному середовищі.

Ключові слова : толерантність, толерантна поведінка, толерантне ставлення, інтолерантність, підлітки.

ANNOTATION

The relevance of the Master's work "Socio-pedagogical work on the formation of tolerant behavior of adolescents " is the need to identify the most effective ways of forming tolerant behavior in adolescents in the school environment.

This work considers the essence of the concept of tolerance, the main features of the social and psychological development of adolescents as determinants of social behavior, defines the conditions, interactive forms and methods of formation of tolerant behavior of adolescents. The course and results of an empirical study, the Program for the formation of effective communication skills of adolescents based on respect and mutual understanding in the school environment are presented.

Key words: tolerance, tolerant behavior, tolerant attitude, intolerance, adolescents.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК ОБ'ЄКТ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ.....	9
1.1. Сутнісні ознаки та провідні характеристики основних понять дослідження.....	9
1.2. Особливості соціально-психологічного розвитку підлітків як детермінантів соціальної поведінки	17
1.3. Соціально-педагогічні основи формування толерантної поведінки підлітків.....	23
ВИСНОВКИ ДО I РОЗДІЛУ	30
РОЗДІЛ II ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО- ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ ЩОДО ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ТОЛЕРАННОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....	31
2.1. Організаційно педагогічні засади формування толерантної поведінки підлітків у шкільному середовищі.....	31
2.2. Хід і результат емпіричного дослідження здатності дітей підліткового віку до вияву толерантності у різних видах діяльності.....	38
2.3. Програма формування навичок ефективної комунікації підлітків у середовищі однолітків на засадах поваги і взаєморозуміння.і.....	56
ВИСНОВКИ ДО II РОЗДІЛУ	63
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	67
ДОДАТКИ	74

ВСТУП

Останнім часом проблема толерантності стала широко висвітлюватися в засобах масової інформації, на державному і міжнародному рівні. Це пов'язано з тим, що збільшується частка фіксованих випадків нетерпимості по стосовно інших людей, а особливо ця тенденція зростає серед числа підлітків. При цьому спостерігається значна кількість випадків відвертих конфліктів, що виливаються в жорстокі та криваві зіткнення.

Сьогодні надзвичайно гостро постає проблема агресивних проявів у міжособистісних стосунках учнів підліткового віку. Особливого розповсюдження набувають прояви систематичної, довготривалої агресії одних підлітків по відношенню до інших, коли в ситуацію прояву агресії поступово «включається» весь учнівський клас.

На думку більшості аналітиків, подібна тенденція пов'язана зі зменшенням рівня терпимості до людей, жорсткістю у відносинах, невмінням тактовно, а головне толерантно викладати свою позицію, не торкаючи значущі аспекти життя інших людей. Саме тому ми б хотіли розглянути проблему формування толерантності підлітків в сучасному суспільстві. На нашу думку найбільший акцент слід зробити на підлітковому віці, так як саме в цей період людина знаходить шляхи і способи соціально прийнятної адаптації в дорослому світі.

Мислення підлітка ще вбирає в себе все з дитячою безпосередністю, але вже здатне до грамотного аналізу ситуацій і винесення відповідних висновків з неї. Формується світоглядна картина підлітка і все, що він вбере в себе, буде в майбутньому визначати його життєву позицію і способи поведінки в суспільстві. Актуальність нашої роботи ми бачимо в необхідності виявлення найбільш ефективних способів формування у підлітків толерантної поведінки в шкільному середовищі.

Проблема виховання толерантності стала предметом вивчення науковців: Е. Антипова, Р. Безпальча, І. Бех, С. Герасимов, О. Захаренко, Е. Койкова, О. Матієнко, К. Нідерсон, Ю. Тодорцева, О. Грива, В. Кукушин, В. Присакар та ін.

Такі науковці як А. Орлов, О.Кравцов, А. Асмолов, Г. Солдатова, А. Шейгерова, Г. Оллпорт, В.Шайгерова дійшли висновку, що толерантність це особистісна або суспільна характеристика, що припускає усвідомлення того що соціальне середовище багатовимірне, а тому і погляди на оточуючий світ різні і не повинні зводитися до одноманітності.

Дослідженням понять «толерантність», «толерантна поведінка» займаються вчені О. Б. Скуратова, П. Степанов, О. О. Бабаєва, О. Столяренко, Г. Кожухар, С. Болдирєва, Д. Колесов, Е. Ю. Клепцова, І. Каганець, Л. В. Ніколаєва, О. Волошина, С. Бобінова.

Отже, своєчасність і необхідність дослідження питань визначається суперечностями:

- між потребою сучасного суспільства в удосконаленні людських відносин і недостатньою розробленістю проблеми виховання толерантності у школярів;

- між необхідністю соціально-педагогічної підтримки школярів в залученні до національної культури і недостатнім рівнем формування толерантності в їх міжкультурних відносинах;

- потребою пошуку нових форм та методів виховання, в тому числі толерантного ставлення учнів та недостатньою кількістю досліджень в області проблеми толерантності;

- між соціально-педагогічною доцільністю формування толерантності дітей підліткового віку і недостатньою розробленістю теоретико-методологічного обґрунтування організації означеного процесу;

- сучасними вимогами до навчально-методичного забезпечення процесу формування толерантності підлітків і недостатнім рівнем його розроблення у ЗВО, що готують фахівців соціальної сфери.

Отже, актуальність і соціальне значення проблеми, необхідність розв'язання виявлених суперечностей зумовили вибір теми дослідження.

Об'єкт: соціально-педагогічна робота з учнівською молоддю в шкільному середовищі.

Предмет: інноваційні форми і методи формування толерантності підлітків в роботі шкільного соціального педагога.

Мета: теоретично обґрунтувати і експериментально дослідити можливості використання інноваційних форм і методів формування толерантності підлітків в роботі соціального педагога з підлітками у шкільному середовищі.

Завдання:

1. Охарактеризувати сутнісні ознаки феномену толерантності в науковій літературі.
2. На основі аналізу наукових досліджень по проблемі обґрунтувати специфіку та закономірності розвитку толерантності у підлітковому віці.
3. Дослідити сучасний стан розвитку здатності підлітків до вияву толерантності у різних видах діяльності.
4. Розробити програму формування навичок ефективної комунікації підлітків у середовищі однолітків на засадах поваги і взаєморозуміння.

Методологічну основу дослідження становлять: теорія наукового пізнання, філософські концепції єдності та взаємозумовленості соціально-культурних процесів, загальних принципів толерантності (презумпції людської гідності, повага до особистості дитини).

Теоретичну основу дослідження складають результати теоретичного аналізу наукової літератури щодо сутності феномену толерантності та основних причин конфліктів підлітків з однолітками, проаналізовано досвід профілактики конфліктів між учнями, охарактеризовані оптимальні форми і методи формування толерантної поведінки підлітків в шкільному середовищі.

Методи дослідження:

Теоретичні:

- аналіз і синтез наукових джерел з метою визначення науково-понятійного апарату дослідження, обґрунтування змістовного компонента соціально-педагогічної роботи;

- порівняння і класифікація;

Емпіричні :

- спостереження, анкетування, бесіда, тестування, вивчення документації та продуктів діяльності.

Організація дослідження :

I етап (теоретичний) – обґрунтовано актуальність , об'єкт, предмет , мету , завдання дослідження. Проаналізовано стан вивченості проблеми в науковій літературі, уточнено систему базових понять.

II етап (діагностично-аналітичний) розроблено програму емпіричного дослідження.

III етап (узагальнюючий) проаналізовано результати емпіричного дослідження, визначено зміст соціально-педагогічної роботи з підлітками, проведено констатуючий експеримент, розроблено та частково впроваджено програму формування толерантності підлітків в ЗСО.

Експериментальна база дослідження : Загальноосвітня школа I – III ступенів №1 м. Ніжин (учні 7 класу).

Теоретичне значення дослідження : визначено сутність понять толерантність, толерантна поведінка, соціальна поведінка; охарактеризовано етапи дослідницької роботи; розроблено зміст, форми та методи формування толерантності підлітків ; уточнено соціально-педагогічні передумови формування толерантності учнів підліткового віку.

Практичне значення дослідження : розроблено програму формування толерантної поведінки підлітків в шкільному середовищі.

Запропоновані матеріали можуть бути використані вчителями, класними керівниками ЗСО, соціальними педагогами навчальних закладів.

Апробація дослідження здійснювалась шляхом публікацій:

1. Medvid S.S. HISTORICAL ASPECTS OF THE STUDY OF THE CONCEPT OF TOLERANCE. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Universum View 15. Pedagogical sciences». – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2019. – 82 с. 63-66

2. Медвідь С. С. Сутність поняття комунікативної толерантності в сучасних наукових дослідженнях Студентський науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції (14 травня 2019 р., м. Ніжин) / за заг. ред. О. В. Лісовця. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2019. 247 с.35-37

3. Медвідь С.С. Розвиток толерантності підлітків у шкільному середовищі Вісник студентського наукового товариства [Електронне видання]: збірник наукових праць студентів, магістрантів і аспірантів / за заг. ред. О. В. Мельничука. Вип. 20. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. 279 с. 218-220

4. Медвідь С.С.Формування толерантної поведінки підлітків в умовах шкільного середовища. Вісник студентського наукового товариства [Електронне видання]: збірник наукових праць студентів, магістрантів і аспірантів / за заг. ред. О. В. Мельничука. Вип. 21. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. 279 с. 259-262.

5. Медвідь С. С. Взаємодія школи та сім'ї у формуванні толерантності підлітків.Партнерська взаємодія у системі інститутів соціальної сфери: П18 збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції (15-16 листопада 2018 р., м. Ніжин) / За заг. ред. С. О. Борисюк та О. В. Лісовця. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2018. – 188 с.97-99

6. Медвідь С.С. Виховання толерантності у підлітків: форми та методи роботи. Вісник студентського наукового товариства [Електронне видання]: збірник

наукових праць студентів, магістрантів і аспірантів / за заг. ред. О. В. Мельничука. Вип. 22. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2019 – 268-270 с.

Структура магістерської роботи: магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ І. ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК ОБ'ЄКТ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ

1.1. Сутнісні ознаки та провідні характеристики основних понять дослідження

Аналізуючи дослідження проблеми толерантності можна сказати, що даний феномен відрізняється складністю та багатогранністю, що вміщає в собі декілька параметрів прояву та розвитку, які можна назвати базовими вимірами толерантності, та, як визначає О. Орловська, «основними сутнісними характеристиками толерантності». Тому розвиток толерантності особистості набув особливої актуальності та необхідності.

Такі дослідники як А.Асмолов, Г.Бардієр, С.Бондирева, С.Братченко, О.Клепцова, Т. Чекмарьова у своїх роботах розглядають поняття толерантності як інтегративну якість особистості. При розробці концепцій формування толерантності дослідники акцентують увагу на багатогранності та неординарності психологічного змісту толерантності. Таким чином, можна говорити про те, що неможливо в повному обсязі здійснити опис толерантності і при цьому спиратися лише на одне поняття. Тому, в нашій роботі ми зупинимось на основних, найбільш важливих аспектах толерантності, які будуть пріоритетними в нашій дослідницькій роботі. Для характеристики оберемо такі поняття: толерантність, толерантна поведінка, толерантне ставлення, комунікативна толерантність, інтолерантність.

Для аналізу основних понять дослідження необхідно охарактеризувати їх з різних точок зору.

Філософському осмисленню й визначенню толерантності, як поняття, сприяли ідеї представників західної культурної антропології й етнології, що показали наявність “іншого” замість “єдиного” розуму. Фундатор теорії лібералізму Дж. Мілль запропонував підхід, який був названий модерністським, у рамках якого

поняття “толерантність” уперше набуло певної цінності. Він помістив обґрунтування толерантності в широкий захист позитивної цінності свободи як основи автономії особистості. Так, толерантність стає часткою свободи індивіда від державного втручання в його приватне життя і впливу більшості суспільства на нього.

Природно, що тиранія, як правильно вважав вчений, веде до встановлення одноманітного та гомогенного суспільства, тоді як свобода сприяє різноманіттю світу . Саме в цьому полягає цінність толерантності. Надалі його погляди набули розвитку в роботах таких вчених, як С.Мендус, К.Хілла та інших, які розглядали суперечливість феномену толерантності на рівні власних переконань та межі лібералізму та толерантності загалом [14].

У філософії толерантність тлумачиться як терпимість до іншого роду поглядів, звичок. Толерантність потрібна стосовно особливостей різних народів, націй і релігій. Вона є ознакою впевненості в собі й свідомості надійності своїх власних позицій, ознакою відкритого для всіх ідейного плину, що не боїться порівняння з іншими поглядами й не уникає духовної конкуренції.

Аналогічне визначення толерантності втримується в новій філософській енциклопедії, де толерантність визначається, як якість, що характеризує ставлення до іншої людини як до рівної й гідної особистості й виражається у свідомому придушенні почуття неприйняття, викликаного всім тим, що знаменує в іншому інше (зовнішність, манера, мови, смаки, спосіб життя, переконання й т.п.). Толерантність припускає настроєність на розуміння й діалог з іншим, визнання й повагу його права на відмінність. Таке розуміння толерантності допускає сприйняття іншого, що не робить ніякої взаємодії.

Спираючись на наявні філософські підходи до осмислення толерантності, необхідно визначити специфіку соціологічного підходу до вивчення толерантності індивідів, позначити ті сюжети, пов'язані з толерантністю, які вписуються в предметну область соціології. Це є важливим ще й тому, що розглянута проблематика вписується в предметну область різних суспільно-гуманітарних

дисциплін та дисциплін про культуру, включаючи психологію, політологію, історію, культурологію, педагогіку, етику, економіку та інші. Соціологія виступає в цьому ряду як одна з дисциплін про соціальну поведінку, і, що ще важливіше, як дисципліна, завдання якої полягає в тому, щоб виявити соціальні фактори, що її обумовлюють.

Толерантність в рамках соціологічної теорії культури слід розглядати на рівні свідомості і поведінки індивіда. Вона може бути представлена на трьох рівнях: когнітивному або світоглядному - у вигляді уявлень, стереотипів про «іншого», що має позитивний характер; афективному або ціннісному, представленому позитивними емоціями щодо «іншого», а також цінностями і установками, які дають зрозуміти прийняття існування «іншого», конативному або поведінковому, представленому конструктивними формами вербальної і невербальної взаємодії з «іншим» [18].

Теоретичну основу соціологічної інтерпретації змісту поняття толерантності склала ліберальна парадигма, представлена іменами Дж. Локка, І. Канта, Дж. Ст. Мілля. В своїх роботах вони трактують толерантність, як соціальну норму, яка регулює соціальні взаємодії суб'єктів, що належать до різних культур, і включає в себе повагу опонента, його світоглядних поглядів, орієнтацій, цінностей, установок, норм, моделей поведінки та ін.

У соціології цим терміном позначають терпимість до іншого світогляду, способу життя, поведінки і звичаїв. Толерантність не близька байдужості. Вона не означає також прийняття іншого світогляду або способу життя, вона полягає в наданні іншим права жити відповідно до власного світогляду. Толерантність може існувати тільки в тих випадках, коли людина намагається подивитися на ситуацію очима іншого.

Американський соціолог, політолог Р. Інглхарт говорить про зв'язок толерантності із рівнем матеріального добробуту, відповідно з економічним прогресом та типом культури. Вона, на його думку, залежить від того, до якої

культури ближче суспільство: до «традиційної», чи до «секулярно-раціональної». Суспільствам першого типу культури властиві «цінності виживання», неповага до етнічного рівноправ'я, рівності статей, низький рівень міжособистісної довіри, нетерпимість до індивідів які дозволяють собі думати інакше; для спільнот з культурою другого типу характерні «цінності самовираження», тому їм більшою мірою притаманна толерантність [31].

Для соціологічного аналізу толерантності велике значення має аналіз її функцій, в різних типах суспільства, який також необхідно здійснювати стосовно суб'єктів толерантності. Такими суб'єктами можуть виступати різні інститути суспільства, які відображають в своїй роботі основні завдання і вимоги щодо формування толерантності особистості.

Тож основними завданнями є:

- а) сприяння стабільності суспільства і профілактика соціальних конфліктів;
- б) створення умов для включення в систему цінностей сучасної гуманістичної етики та усунення протиріч між етичними вимогами сучасних міжнародних документів і реальною діяльністю в політичній, ідеологічній та культурній сферах;
- в) створення ціннісно-нормативної бази для виховної роботи, формування позитивних ідеалів і позитивного ставлення до життя у підростаючого покоління.

Особливу увагу поняттю толерантності та особливостям формування даного феномену приділяють соціальні педагоги (Бондар В.І, Грива О.А, Зверєва І.Д, Кондрашова Л.І, Міщик Л.І, Сисоєва С.О та ін). Загалом науковці приходять висновку, що толерантність спирається на організацію діяльності на основі взаємозв'язку, співробітництва, що в першу чергу розвиває терпиме ставлення до інших людей, культур тощо.

«Енциклопедія для фахівців соціальної сфери» значно поглиблює дефініцію толерантності як соціально-педагогічного явища та відтворює сучасний його зміст. Зокрема толерантність – здатність бачити в іншій людині саме іншу – носія інших цінностей, логіки мислення, інших норм поведінки, усвідомлення її права бути

іншою, відмінною; безумовно позитивне ставлення до такої несхожості, терпимість до думки іншої людини, звичаїв, кольору шкіри, релігії, способу життя; здатність поглянути на світ одночасно зі своєї точки зору та з позицій іншої людини; не є частиною будь якої ідеології або елементом будь-якої конкретної культури [30].

Як прояв суспільних відносин толерантність великою мірою залежить від певних умов життя, навколишнього середовища, в якому розвивається індивід, від менталітету середовища, де перебуває особистість, який у свою чергу, значною мірою впливає на особистісні якості людини, на її індивідуальність, установки людини та її стереотипи.

Толерантність робить можливим досягнення миру, – стверджує І. Зверєва, – і сприяє зміні культури війни культурою миру, що є актуальним для сьогодення.

Незважаючи на різнодисциплінарний характер досліджень толерантності, в них так чи інакше присутній психологічний аспект. Для дослідження власне психологічного аспекту толерантності необхідно розглянути в контексті особливостей розвитку особистості.

Толерантність визначають як повагу, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів прояву людської індивідуальності. Розвитку толерантності сприяють знання, відкритість, спілкування і свобода думки, совісті і переконань.

Вдало, подає визначення понятті «*толерантність*» американський психолог Г. Оллпорт за допомогою таких тез:

- співпраця, дух партнерства;
- готовність приймати чужі думки;
- повага до людської гідності;
- прийняття іншого таким, як він є;
- здатність поставити себе на місце іншого;
- поважання права бути іншим;
- визнання різноманітності;

- визнання рівності інших;
- терпимість до чужих думок, вірувань і поведінки;
- відмова від домінування, завдання шкоди і насильства [57].

В.О. Лекторський, який вважає, що ідея толерантності є досить складною, оскільки виходить із певних передумов і викликає ряд наслідків. До того ж вона допускає різне розуміння. Але очевидно, що толерантність передбачає відносність багатьох наших переконань. Автор аналізує наступні можливі способи розуміння толерантності:

- *толерантність як байдужість до існування різних поглядів і практик (різні системи поглядів допускаються при умові, якщо вони не суперечать загальнолюдським нормам);*
- *терпимість до слабкості інших (співпадає із плюралізмом та пов'язане з виділенням привілеїв у системі поглядів та цінностей);*
- *толерантність як потурання, милість (у цьому випадку толерантність виступає як потурання слабкості інших, що поєднується із певною долею презирства до них. Наприклад, я дотримуюся певної системи поглядів, норм, цінностей і вважаю її такою, що переважає інші системи. Я можу піддати їх критиці, але я не можу силою нав'язати свої переконання іншим людям або цінності моєї культури іншим культурам. Я не повинен терпіти погляди, хибність яких я розумію й можу довести);*
- *терпимість як розширення власного досвіду та критичний діалог (існує не лише змагання різних культур і ціннісних систем, а й кожна культура або пізнавальна система насправді намагається враховувати досвід іншої, розширюючи тим самим горизонти власного досвіду. Кожна людина не тільки володіє самоідентичністю, а й може змінювати, розвивати її. Розвиток ідентичності можливий тільки на основі постійної комунікації, діалогу з іншими точками зору, позиціями, розуміння цих позицій та можливості подивитись на себе з іншого боку) [37].*

Найоптимальніші визначення дослідників наведено нижче, завдяки проведеному нами теоретичному аналізу. Отже, як стверджує Н. Асташова, толерантність є ніщо інше, як «...шанобливе ставлення до чужої думки, оцінка вчинків і поведінки інших людей, готовність до розуміння і співробітництва у вирішенні питань міжособистісної, групової та міжнаціональної взаємодії» [48].

У цьому аспекті досить змістовним по своїй суті є погляд О. Асмолова: «Толерантність являє собою норму цивілізованого компромісу між конкуруючими культурами і готовність до прийняття іншої логіки та поглядів, виступає як умова збереження різноманітності, історичного права на відмінність, несхожість...» [4]. Дещо інакше, проте, у цьому ж контексті тлумачить толерантність І. Гриншпун, який зводить толерантність до «...здатності до збереження, саморегуляції при фруструючих впливах середовища, а також здатності до неагресивної поведінки щодо іншої людини на основі відкритості у відносній незалежності від дій іншого» [48].

Психологічний зміст толерантності найповніше відображено в Англо-російському психологічному словнику: «...придбана стійкість; стійкість до невизначеності; етнічна стійкість; межа стійкості (витривалості людини); стійкість до стресу; стійкість до конфлікту; стійкість до поведінкових відхилень» [6].

Вивчаючи різноманітні характеристики, особливості поняття толерантності можна стверджувати, що основним об'єктивним критерієм рівня вихованості та терпимості людини ми можемо спостерігати через дії, тобто способи, форми прояву толерантності. Тобто це нам діє підстави говорити не тільки про поняття толерантності, але і толерантної поведінки, що в свою чергу характеризується поважним ставленням, відношенням до людей, які мають інші думки, відрізняються манерою поведінки, спілкування, способом життя та проявленням до таких людей гуманного ставлення (терпимості).

Толерантна поведінка визначається як просоціальна і загалом визначається як поведінка, що орієнтується на дотримання загальних норм і правил суспільства.

Неодмінною складовою такої поведінки є толерантне ставлення особистості до дійсності. Якщо толерантність можна визначити як моральну якість особистості, то толерантне ставлення це наявність потреби у спілкуванні, взаємодії з оточуючими, прагнення до розуміння інших і сприймати їх як соціальну цінність. Толерантне ставлення це перш за все власне усвідомлення значення розуміння та дотримання прав кожної людини. Ми у своєму дослідженні характеризуємо толерантне ставлення як особистісну стратегію, яка є повноцінним виявом особистості на базі уже сформованих когнітивних, емоційно-ціннісних та діяльнісно-поведінкових аспектів толерантності та поєднує в собі аналіз та синтез сутності толерантності як моделі спілкування та комунікації в суспільстві, вияв бажання використовувати принципи толерантності в звичайному житті при взаємодії з іншими. Тому тут доречно визначати поняття комунікативної толерантності, що в свою чергу визначається як одна з найважливіших і дуже інформативних рис людини. За своєю природою вона є досить складним створенням. У ній відбиваються особливості освітньої культури і виховання особистості, досвід спілкування, цінності, потреби, інтереси, установки, характер, темперамент, звички, особливості мислення і, звичайно, стереотип поведінки, що склався.

Одним із шляхів досягнення смислів і кордонів толерантності - аналіз форм і проявів її протилежності - інтолерантності або нетерпимості. Нетерпимість ґрунтується на переконанні, що твоє оточення, твоя система поглядів, твій образ життя стоять вище за інших. У широкому сенсі можна говорити, що інтолерантність має у своїй основі зверхність над іншими людьми та може передбачати негативні та навіть антисоціальні дії по відношенню до тих індивідів, які відрізняються за способом життя, поведінкою, переконанням тощо.

Аналізуючи вищесказане, можна зробити висновок, що поняття толерантна поведінка та соціальна поведінка взаємопов'язані та залежать один від одного. Тому що, соціальна поведінка це так звана форма активності особистості в соціальному середовищі й різних соціальних групах, яка спрямована на розвиток та підтримку

суспільства та самої особистості, а толерантна поведінка стимулює просоціальну поведінку людини, певним чином спрямовує на розуміння та надання певної допомоги іншим людям, що і обумовлює зв'язок між даними поняттями.

Отже, проаналізувавши наукову літературу можна зробити висновок що, толерантність означає в першу чергу активну позицію особистості, що має формуватися та розвиватися на базі прав та свобод людини в соціальному середовищі. Толерантність є сенсоутворювальним компонентом ціннісної системи особистості, сприяє збереженню особистісної цілісності, є динамічним фактором особистісного становлення, детермінантою розвитку мотиваційної сфери психологічно здорової особистості. Особистісна толерантність набуває виняткову важливість як характеристика інтегральна та багатовимірна, як здатність особистості протистояти фрустрації, агресії, стресу, ризику, невизначеності, зберігаючи стійкість.

1.2. Особливості соціально-психологічного розвитку підлітків як детермінанти соціальної поведінки

Актуальність вивчення теми толерантності в молодіжному середовищі в теперішній час важко переоцінити. Підлітковий вік – кризовий період, коли для молодого індивіда особливого значення приймають поняття «свій-чужий», а типовими психологічними поведінковими проявами нерідко виступають бунтарство, підвищений рівень агресивності (особливо вербальної), прагнення бути схожим на кумирів або однолітків, що входять до певної референтної групи. При цьому підлітки можуть неоднозначно ставитись до несхожих до звичних рис, етнокультурних або психофізіологічних особливостей інших, якщо найближче со-

ціальне середовище, в якому вони виховувались, не надало дитині моделі толерантного ставлення.

Сьогодні сприйняття або несприйняття підлітками найрізноманітніших відмінностей між людьми, готовність поважати ці відмінності залежить від багатьох факторів, включаючи комунікативні та поведінкові моделі найближчого оточення, власні цінності особистості та суспільства, в якому вона живе; особливостей виховання. Так само на сприйняття інших і на поводження з ними впливає менталітет тієї країни, в якій людина виросла.

Підліток активно включається у доросле життя, формує свою ідентичність, освоює різні соціальні ролі. Його подальша життєва орієнтація багато в чому залежить від того, як він буде ставитися до світу в цілому, до себе та інших. У підлітковому віці закладаються основи подальшої соціальної поведінки особистості, в тому числі її здатність до емпатії або конфліктності, соціальної ізоляваності або комунікації з оточуючими, позитивне або свідомо негативне ставлення до іншого. З цих позицій, для формування толерантної свідомості підлітковий вік виступає найбільш сприятливим періодом, оскільки він характеризується як позитивною динамікою психофізіологічних, поведінкових, особистісних змін, так і виникненням деструктивних проявів, пов'язаних з порушеннями у сфері соціалізації та адаптації, засвоєнні суспільних цінностей, норм, позитивних зразків поведінки. Це вимагає відповідної організації виховної та психокорекційної діяльності, спрямованої на зниження впливу цих негативних факторів як на особистість, так і на соціальне оточення.

Зокрема, як свідчать психологічні дослідження, рання психологічна травматизація дитини в родині, постійне придушення її індивідуальних проявів неминуче призводять до розвитку авторитарної, інтолерантної особистості (Адорно Т., Міллер А., Фромм Е. та ін). І навпаки – розвиток особистості в сприятливих умовах зумовлює прояви толерантності, орієнтацію на загальнолюдські цінності, сприяє появі креативності, незалежності суджень, шанобливого ставлення до чужої

точки зору, прагнення сприяти розвитку інших людей. Адже толерантність зростає на ідеях відмови від позиції застосування сили, цінності автономності особистості, визнання її права на індивідуальність без поділу якостей на «хороші» й «погані».

Як зазначалось вище, у підлітковому віці закладаються основи свідомої поведінки, вимальовується загальна спрямованість у формуванні моральних уявлень і соціальних установок. Згортаються й відмирають колишні інтереси підлітка, зате інтенсивно формуються психологічні вікові новоутворення – зростає його самостійність, значно більш різноманітними стають його відносини з іншими людьми, дорослими, він активно освоює чужу соціальну «територію», завдяки чому відбувається активна переоцінка цінностей. На фоні цього позитиву слід відзначити, що деструктивна дія засвоєних раніше негативних стереотипів та установок проявляється саме у підлітковому віці. Адже це період проходження молоді людини через низку зовнішніх і внутрішніх конфліктів, коли підліток намагається з'ясувати своє місце в соціумі й визначити власну позицію щодо інших.

Дослідник О. Кравцов вказав, що в період підліткового становлення самосвідомості і формування особистості відбувається умовний поділ соціального середовища на групи «Чужі» і «Свої». При певних умовах, враховуючи юнацький максималізм, це може служити основою для розвитку інтолерантних рис особистості, оскільки категорія «Свої» набуває однозначно позитивних рис, а «Чужі» перетворюються в явно негативну категорію, що неминуче приводить до пошуку ворога.

Часто такий поділ супроводжується вербальною і фізичною агресією, лихослів'ям та приниженням гідності інших людей, яких підліток категоризував як «Чужих». Критеріями визначення «Чужих» стають не тільки культурні або етнічні відмінності, вони ідентифікуються також на основі соціальних, економічних, гендерних, психічних та фізіологічних відмінностей, а також інших ціннісних установок і орієнтацій [16].

Толерантність підлітків визначається комплексно впливом на нею різних факторів :

- Психологічних (особливості темпераменту, характеру, рівень саморегуляції, соціально психологічні установки і цінності);
- Соціальних (конкретні умови життєдіяльності підлітка, особливості виховання, соціальне оточення, культура);

Оскільки толерантність є якістю особистості, яку можна сформувати, то можна виокремити три види психологічних детермінант підліткової толерантності:

1. Детермінанти, які пов'язані з психофізіологічними індивідуальними особливостями розвитку підлітка (можливі перенесені травми, відставання у розумовому розвитку, особливості процесів збудження гальмування та індивідуальні характеристики нервової системи).
2. Психологічні – вікові особливості, рівень самооцінки , ситуація внутрішньосімейного розвитку, акценткації характеру.
3. Соціально-педагогічні детермінанти – особливості впливу макро- і мікросередовища. Ці детермінанти включають набутий власний соціальний досвід підлітка, а він в свою чергу ще не достатньо сформований та не досяг високого рівня способів соціального реагування на конкретну ситуацію або поведінку якогось індивіда.

Одна з основних проблем підліткового віку – проблема спілкування з однолітками. Саме взаємини з товаришами у центрі уваги підлітка, саме вони багато в чому визначають поведінку, діяльність, а в подальшому впливають на розвиток особистісних якостей і соціальних установок. Що ж стосується ролі спілкування в розвитку комунікативних якостей у підлітків, то слід опертися на їх здатність до спілкування. Здібності до спілкування найбільшою мірою соціально обумовлені. Вони проявляються в рівні реалізації в індивіда всіх трьох сторін спілкування:

комунікативної – у засобах передачі інформації; інтерактивної – в способах і прийомах психологічного впливу і активної взаємодії у спільній діяльності; перцептивної – в міжособистісному сприйнятті, оцінюванні та взаєморозумінні людей.

Зокрема соціологи зазначають, що становлення та формування толерантності у підлітків науковці розглядають як тривалий, динамічний процес, який в своїй основі має позитивне ставлення до власного «Я», гостру потребу в спілкуванні, у взаємодії. Такі цінності толерантності, як людська гідність, справедливість, ненасильство та співпраця набувають особистісний сенс для підлітків лише тоді, коли дитина розбирається в самому собі, оцінює свої вчинки, їх мотиви, у неї розвинуто моральний самоконтроль особистості, готовність до самовдосконалення.

Становлення соціальної зрілості, толерантності підлітків відбувається під впливом багатьох самостійних чинників — сім'ї, школи, однолітків, засобів масової інформації, молодіжних організацій та стихійних груп. Ця множинність інститутів і механізмів формування толерантності технічно являє собою певну ієрархічну систему, кожен з елементів системи виконує свої специфічні функції в розвитку соціально зрілої особистості. Толерантне середовище ґрунтується передусім на гуманістичних, моральних цінностях і створює умови для розвитку інтерсуб'єктивного процесу освіти на тлі актуальних перетворень особистості і саме є умовою гуманістичної освіти, розвиває і виховує толерантну особистість. Необхідно зауважити, що сам інтерсуб'єктивний підхід — це новітній напрям в сучасному психоаналізі, який обґрунтовує якісно новий погляд на проблему розуміння психічних і психопатологічних феноменів.

Незважаючи на високий евристичний, психотерапевтичний та науково-філософський потенціал інтерсуб'єктивності підходу, на сьогоднішній день фактично відсутня будь-яка критика щодо його слабких місць. В даний час відроджуються і з'являються нові типи шкіл (гімназії, ліцеї, профільні училища,

коледжі, релігійні навчальні заклади та центри, національно-культурні комплекси) та ін.

На сьогоднішній день законодавчо дозволена організація навчально-виховної роботи школи за альтернативними навчальними планами, вчителі та батьки отримали право вибирати форму навчання (аж до індивідуальної). У цих умовах також зросли можливості вчителя для формування творчої та толерантної особистості, надане реальне право вибору альтернативних програм, підручників, методів і засобів навчання, право відбору фактів і їх тлумачення. Необхідно сформувати відповідну етнічну установку, яка стане базою готовності особистості сприймати ті чи інші явища національного життя і міжетнічних відносин, а також відповідно ситуації сприймати готовність діяти певним чином у конкретній життєвій ситуації.

Отже, проблема формування толерантних стосунків між підлітками є багатоаспектною та дискусійною. Слід зазначити, що толерантність є важливою умовою знаходження компромісів у міжособистісних та міжгрупових взаємодіях. Але толерантність не повинна зводитися до індиферентності, конформізму, утиску власних інтересів, а допускає, з одного боку, стійкість, як здатність людини реалізувати свої особистісні позиції, а з іншої — гнучкість, як здатність з повагою ставитися до позицій і цінностей інших людей. Ці можливості можуть бути реалізовані як в процесі учбової, так і позакласної діяльності. Саме у шкільному співтоваристві у дитини можуть бути сформовані гуманістичні цінності та реальна готовність до толерантної поведінки.

1.3. Соціально-педагогічні основи формування толерантної поведінки підлітків

Аналізуючи соціально-педагогічну наукову літературу помітно, що дослідники зосереджують свою увагу на обґрунтуванні теоретичних основах виховання толерантності підлітків. Значну роль у формуванні та розвитку толерантності підлітків відіграють держава, релігія, культура, ЗМІ, та особливої ролі набувають заклади освіти. Толерантна особистість підлітка неабияк продовжує формуватися у школі. Тому роль ЗСО у формуванні такого феномену дуже важлива. Ефективність засвоєння учнем знань та навичок щодо толерантної поведінки по відношенню до оточуючих залежить від соціально-педагогічних умов такого закладу де він навчається.

У стихійному процесі толерантність підлітків не формується - для цього потрібна цілеспрямована взаємодія дорослого і дитини. Виховання як процес взаємодії пов'язаний з толерантністю - з терпінням і терпимістю, але не все, що завгодно, а лише того, що дає поживу для роздумів і розвитку особистості.

Виховання толерантності - тривалий і складний процес, а особливо для підлітків, тому що підлітковий вік характеризується самовизначенням дитини в особистому житті, пошуку себе в цьому світі та несформованістю принципів, установок власної поведінки. Для успішного виховання толерантності підлітка необхідна наявність пред'явлених дитині зразків тієї поведінки, яку необхідно сформувати і мобілізація у нього активного прагнення до оволодіння цими зразками. Дане положення дозволяє нам визнати значущість діяльнісного підходу до організації цього процесу:

- опора на активність, свідомість і самостійність підлітка;
- орієнтація на діяльність самої дитини;
- забезпечення суб'єктивної свободи у виборі діяльності та її компонентів;
- побудова виховання через спеціально організовану діяльність і спілкування дітей і педагога.

Мета виховання толерантності: формування у підлітків потреби і готовності до конструктивної взаємодії з людьми і групами людей незалежно від їх національної, соціальної, релігійної приналежності, поглядів, світогляду, стилів мислення і поведінки .

В основі процесу виховання толерантності закладена ідея добровільно, свідомо обраного ставлення до поведінки і вчинків іншого. Виховання в душі толерантності має бути направлено на протидію впливу, що викликає почуття страху і відчуження по відношенню до інших. Воно повинно сприяти формуванню у дітей підліткового віку навичок незалежного мислення, критичного осмислення й вироблення суджень, заснованих на моральних цінностях, особливо якщо це стосується учнів даного віку .

Якщо говорити про завдання, які повинні бути вирішені для досягнення поставленої мети, то це отримання підлітками знань про толерантність як найважливішу якість особистості, знання про міжнародно-правових актів з прав дитини; знання про культуру та традиції народів, що населяють макросоціум; набуття практичних умінь і навичок толерантної поведінки в суспільстві з різним етнічним складом.

Для виховання толерантності необхідні педагоги, готові повести за собою власним прикладом. Погодимось з позицією С.Л.Кагановіч, що формувати толерантну свідомість в учнів може тільки толерантний педагог. Автор вважає, що завдання педагога - головним чином просвітницька, тому що багато проблем кореняться просто в недостатній поінформованості учнів школи, в невірному розумінні самого поняття толерантності. Якщо педагог толерантний, він упевнений, відкритий, доброзичливий, він виступає по відношенню до учня в ролі наставника.

Найбільше значення в роботі соціального педагога, згідно з дослідженнями Л.С.Братченко, має міжособистісна толерантність, коли в усвідомленому особистісному виборі педагог, маючи власну думку, світогляд, поважає і визнає

право іншого сприймати і мислити інакше, а також готовий розуміти і враховувати інші точки зору. Толерантність педагогів проявляється в їхній поведінці: в здатності спокійно розібратися в конфлікті між учнями, з розумінням ставитися до їхніх досягнень і зовнішнім виглядом, вчинками.

Таким чином, для виховання толерантності у підлітків необхідні такі педагогічні умови: використання системи занять, орієнтованих на виховання толерантних якостей особистості підлітків, з елементами групових дискусій (з метою поглиблення розуміння моральних категорій), з грою (своєрідна «тренувальний майданчик» для формування добрих взаємин і співробітництва), з опорою на емоційний відгук дитини.

Г.Коберник, Е.Койкова в ході свого дослідження встановили, що «важливе значення для підвищення ефективності формування толерантних відносин школярів має дотримання таких умов:

- демократизація всього шкільного життя, забезпечення самостійності, терпимості, стриманості, поваги до інакомислячих людей, формування критичного мислення, ініціативності, свободи вибору й відповідальності на основі оновлення форм самоврядування учнів;

- опора на особистісний підхід у вихованні;

- формування потреб у емоційному контакті, розумінні іншої людини, повазі її гідності, у самоповазі» [33].

На основі аналізу наукової літератури у своїй роботі ми виділяємо такі основні соціально-педагогічні умови формування толерантної поведінки підлітків:

- Інтерактивна взаємодія, спілкування підлітків з оточенням (однолітки, вчителі, інші учні);

- Участь учнів у шкільному самоврядуванні;

- Впровадження ефективної соціально-педагогічної програми з формування толерантності підлітків.

У педагогічному сенсі інтерактивна взаємодія становить сутнісну характеристику педагогічного процесу, його зміст і способи визначаються завданнями соціального виховання і навчання. Вона, на відміну від будь-якої іншої взаємодії, являє собою умисний контакт (тривалий або тимчасовий) між дорослими та дітьми, самими учнями, педагогами і родичами, наслідком якого помітні взаємні зміни в їх поведінці, діях і відносинах.

Стосовно участі підлітків у шкільному самоврядуванні, то така діяльність дає змогу постійного розширення сфери діяльності в колективі класу; розширення прав і обов'язків членів самоврядування; поступове розширення зв'язків з іншими колективами (як в школі, так і за її межами); зміна способів залучення учнів до виконання організаторських функцій; зміна характеру відносин у колективі; зміна позиції педагога в організації діяльності колективу і ін.

Ключовим для визначення результативності виховної чи формуючої діяльності необхідно визначити критерії та рівні сформованості та вихованості толерантності підлітків.

Основним критерієм досягнення цілей і завдань виховання толерантності виступає сформованість у підлітків знання конструктивної, толерантної взаємодії з людьми і групами, що мають певні відмінності.

С.Щеколдіна виділяє наступні критерії і показники толерантності підлітків. До таких критеріїв вона відносить :

- соціальну активність підлітка (його готовність до взаємодії в різних соціальних ситуаціях з метою досягнення поставлених цілей і побудови конструктивних відносин у колективі та у суспільстві в цілому);

- мобільність поведінки (здатність до швидкої зміни стратегії та тактики поведінки з урахуванням складних обставин);
- дивергентність поведінки (здатність підлітка нестандартно вирішувати звичайні проблеми, завдання, орієнтація на пошук кількох варіантів рішення);
- емпатію (адекватне уявлення про те, що відбувається у внутрішньому світі людини);
- стійкість підлітка (сформованість соціально-моральних мотивів поведінки особистості в процесі взаємозв'язку з людьми інших етнічних і соціальних спільнот) [54].

Аналізуючи толерантність з точки зору соціальних установок, знань, якісних рис та інструментальних умінь, О. Грива виокремлює наступні критерії: терпимість, емпатійність, комунікативність, емоційну стабільність, соціальну активність, достатній рівень культури та освіти, достатній рівень розвитку мислення [23].

Стосовно рівня сформованості толерантності підлітків, то виокремлюють високий, середній та низький рівні.

Високий (активний) рівень характеризується тим, що підліток має глибоко усвідомлені знання про сутність поняття «толерантність», завжди готовий до діалогу, співробітництва та позитивної взаємодії з представниками різних груп при збереженні власної ідентичності, має сформоване стійке ціннісне ставлення до себе, інших, Батьківщини, людства, природи, її толерантність переходить в осмислену необхідність і потребу.

Середній (активно-ситуативний) визначається тим, що знання про толерантність досить повні, але глибоко не усвідомлені; підліток не завжди готовий до діалогу, співробітництва та позитивного взаємозв'язку; ціннісне ставлення до себе та інших сформовано фрагментарно.

Низький (пасивний) рівень засвідчує, що знання про сутність толерантності поверхневі або зовсім відсутні; рівень характеризується пасивністю, небажанням взаємодіяти, інколи проявляються ознаки інтолерантності, ціннісне ставлення до

інших не сформовано. Такі діти не виявляють турботи про своїх близьких, а тим більше про інших людей [19]. Розглядаючи рівні сформованості толерантності варто звернути увагу й на те, що залежно від ступеня усвідомлення толерантність буває неусвідомлювана, усвідомлювана, декларована. Відповідно, виокремлюють три рівні прояву толерантності: диспозиційний, рефлексивний та поведінковий.

Перший — диспозиційний — це рівень фундаментальних базових установок, сформованих на основі ціннісно-сислової системи особистості, включаючи систему стосунків зі світом та іншими людьми. Можна сказати, що «система відносин особистості, представлена в її інтерпретаційних схемах і практичних способах взаємодії з іншими, є фундаментальною детермінантою спрямованості, якості, сили, вибірковості, ситуативності або обмеженості прояву толерантності у міжособистісному спілкуванні».

Другий рівень — рефлексивний — являє собою сферу безпосереднього інтрапсихологічного реагування на зовнішню ситуацію «тут і зараз». Цей рівень включає шари як несвідомих установок, когніцій, стереотипів тощо, які опосередковують як рефлексію, так і сферу усвідомлення, рефлексивні процеси. Саме на цьому рівні відбувається процес соціальної перцепції, що постає як один із феноменальних проявів толерантного (інтолерантного) сприйняття партнера у спілкуванні.

Третій — поведінковий. На цьому рівні відбуваються безпосередні акти толерантного реагування в різних поведінкових формах, наприклад, у формі критичного діалогу, впевненої поведінки, що ґрунтується на здатності відстоювати свою точку зору і досягати мети, поважаючи партнера і не псує стосунків з ним, в різноманітних проявах кооперативного взаємозв'язку [39].

Визначені науковцями критерії та рівні толерантності підлітків фактично характеризують зміст соціально-педагогічного процесу формування толерантної поведінки підлітків, визначають вектор руху і завдання соціально-педагогічної

роботи щодо формування толерантності у поведінці дітей підліткового віку, враховуючи їх вікові особливості і специфіку соціальних потреб.

Отже, соціально-педагогічні основи процесу формування толерантної поведінки підлітків спрямовані на руйнування у підлітків певних негативних установок, уявлень, цінностей, мотивів, стереотипів поведінки, якщо вони наявні та формування нових з метою досягнення самореалізації підлітка в середовищі. Правильно організовані умови в шкільному середовищі та за його межами дозволить нам досягти таких цілей як, формування у підлітка в процесі соціально-педагогічної роботи позитивних ціннісних орієнтацій; виховання активної особистості, прищеплення їй здібності формування позитивної самооцінки; зміцнення фізичного і психічного здоров'я дитини шляхом здійснення комплексу психолого-педагогічних заходів; формування основ правової культури дитини; залучення конфліктуючих підлітків до спільної діяльності, формування у них спільних інтересів і захоплень; формування навичок «виживання» в умовах кризи сучасного суспільства.

ВИСНОВКИ ДО I РОЗДІЛУ

Аналізуючи перший розділ можна сказати, що ми досить чітко сформулювали сутність поняття толерантності спираючись на наукову літературу видатних науковців та визначили, що даний феномен відрізняється своєю багатогранністю процесу формування та розвитку, вказали на моральну сторону даного поняття, що має виражатися в прагненні до взаєморозуміння, терпимості, поваги до інших особистостей, культур, народів. Отже, толерантність – це людська чеснота та мистецтво жити у світі різних людей і можливість кожному мати свої права та свободи. Також проаналізували такі поняття як толерантна поведінка, толерантне ставлення, комунікативна толерантність та інтолерантність.

Також ми охарактеризували основні особливості соціально- психологічного розвитку підлітків як детермінантів соціальної поведінки. Проаналізували соціально- психологічні аспекти розвитку підлітка, як особистості та виокремили основні проблеми в формуванні толерантної поведінки даного віку

Проаналізувавши дослідження видатних зарубіжних та вітчизняних науковців, необхідно підкреслити, що в своїх роботах вони однозначно приходять до висновку про те, що наслідки несформованого толерантного спілкування між дітьми можуть негативно відобразитися не тільки на міжособистісному спілкуванні однолітків, але і на особисте життя, учбову діяльність, розвиток в цілому.

Невід’ємним наслідком несформованої толерантності серед підлітків може бути перехід до агресивних дій, які носять злочинний характер, що викликає небажані негативні тенденції у функціонуванні молодіжного середовища та суспільства загалом. Тому вивчення проблеми толерантності у шкільному середовищі вимагає подальшого вивчення, розробки нових підходів що до вибору сучасних форм і методів її формування та розвитку як важливого напрямку роботи шкільного соціального педагога.

РОЗДІЛ II ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО- ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ ЩОДО ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ТОЛЕРАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Організаційно-педагогічні засади формування толерантної поведінки підлітків у шкільному середовищі

На підставі вивчення феномену толерантності, визначення толерантності як необхідної якості сучасного підлітка і складових толерантності як цілісного морально-етичного утворення особистості, а також урахування психологічних особливостей підлітків старшого віку С. Щеколдіна розробила структурно-логічну модель виховання толерантності у старших підлітків загальноосвітньої школи, на яку ми опирались у своєму дослідженні [54].

Структурно-логічна модель включає:

мету діяльності – підвищити рівень сформованості толерантності старших підлітків;

зміст виховання толерантності – критерії, показники і рівні сформованості толерантності учнів; педагогічні умови виховання толерантності – розробка і впровадження різних методів виховної роботи як способів впливу на учнівську молодь і різноманітних форм організації виховного процесу;

кінцевий результат – сформованість толерантності у підлітків загальноосвітньої школи.

Ми вважаємо, що необхідно виокремити організаційно- педагогічні засади формування толерантності підлітків – система певних форм, методів, матеріального забезпечення, які об'єктивно склалися чи суб'єктивно створені, необхідні для досягнення конкретної педагогічної мети . Спираючись на наведене визначення, педагогічні умови виховання толерантності учнівської молоді розуміємо як обставини, що сприяють ефективності роботи з формування навичок толерантної поведінки і взаємодії. У даній роботі ми спробували встановити провідні

педагогічні умови виховання толерантності учнівської молоді, що представлені в сучасному педагогічному дискурсі.

Ефективними педагогічними умовами виховання толерантності можемо визначити наступні:

- наявність полікультурного простору/виховного середовища, у якому є множинність;
- оновлення та розвиток різних форм учнівського самоврядування;
- розвиток навичок комунікації та співпраці учнівської молоді;
- інтерактивне педагогічне спілкування;
- наявність толерантних якостей у педагога;
- довіра і відкритість у взаєминах педагога й учня;
- впровадження у навчально-виховний процес поетапної програми виховання толерантності;
- цілеспрямоване та активне використання змісту освітніх галузей та форм організації навчально-виховного процесу тощо.

На розвиток толерантності підлітка впливають як внутрішні, так і зовнішні чинники. Ті внутрішні чинники, які стримують розвиток толерантності (знервованість, риси темпераменту, негативні форми самоствердження) долаються самим же підлітком, але важлива й організація виховного процесу. До чинників, сприяючих саморозвитку толерантності, можна віднести зростання свідомості сприйняття, формування світогляду, розширення кругозору, розвиток самосвідомості. Як вже було відзначено, важлива роль середовища, в якому відбувається розвиток толерантності або ж запобігання конфліктних ситуацій.

В науковій літературі виокремлюють різноманітні форми і методи розвитку толерантності підлітків :

- методи вивчення рівня сформованості толерантності (тести, анкетування, опитування, вивчення документів особистої справи підлітка, бесіда, спостереження тощо);

- форми і методи безпосередньої діяльності з формування та розвитку толерантності підлітків (психологічний тренінг, тренінг комунікативних умінь, метод кейсу, рольова гра, соціальна реклама, відеолекторії, дискусійні клуби тощо.

Ми вважаємо, що найбільш ефективними методами та формами розвитку толерантності підлітків будуть інтерактивні методи. Відповідно, до інтерактивних методів можна віднести ті методи навчання, які організують процес соціальної взаємодії, на підставі якого в учасників виникає якесь «нове» знання, що народилося безпосередньо в ході цього процесу або стало його результатом.

На відміну від активних методів, інтерактивні методи орієнтовані на ширшу взаємодію учнів не тільки з педагогом, а й одне з одним, на домінування активності учнів у процесі навчання. Роль педагога на інтерактивних заняттях зводиться до спрямування діяльності учнів на досягнення цілей заняття.

За допомогою інтерактивних методів розвитку толерантності підлітки мають змогу:

- аналізувати навчальну інформацію, творчо підходити до засвоєння матеріалу й таким чином зробити засвоєння знань доступнішим;
- навчитися формулювати власну думку, правильно її висловлювати, доводити власну позицію, аргументувати й дискутувати;
- навчитися слухати іншу людину, поважати альтернативну думку;
- моделювати різні соціальні ситуації, збагачувати власний соціальний досвід через включення в різні життєві ситуації, їх моделювання;
- вчитися будувати конструктивні стосунки у групі, уникати конфліктів, розв'язувати їх, шукати компроміси, прагнути діалогу та консенсусу;
- розвивати навички проектної діяльності, самостійної роботи, виконання творчих робіт.

Інтерактивні методи - це посилена педагогічна взаємодія, взаємовплив учасників педагогічного процесу. Інтерактивні методи - це методи, що забезпечують особисту участь, безпосередня включеність підлітків в пропоновану діяльність. Інтерактивний метод означає взаємодіяти, перебувати в режимі бесіди, діалогу з будь-ким. Багато між активними і інтерактивними методами ставлять знак рівності, проте, незважаючи на спільність, вони мають відмінності. Інтерактивні методи слід розглядати як найбільш сучасну форму активних методів. На відміну від активних методів, інтерактивні орієнтовані на більш широку взаємодію учнів не тільки з учителем, а й один з одним і на домінування активності учнів в процесі спілкування [29].

Інтерактивними називаються технології, які забезпечують безперервну діалогову взаємодію суб'єктів освітнього процесу. За допомогою інтерактивних технологій відбувається засвоєння учнями пропонованого матеріалу на всіх рівнях пізнання (знання, розуміння, емоційна оцінка, застосування), що безпосередньо впливає на загальну успішність навчально-виховних роботи [36].

Для розвитку толерантності підлітків як якості особистості корисно створювати різноманітні виховні ситуації, сутність який полягає в тому, що під час її аналізу та обговорення учні стоять перед вибором вирішити певну проблему. Під час обговорення ситуації підлітки мають можливість як переплітаються норми, правила та вимоги толерантного ставлення до інших особистостей. Така ситуація передбачає власне самостійне прийняття підлітком рішення. В решті решт це повинно стати звичкою індивіда, а згодом стати потребою.

Щоб виховати в собі здатність розмірковувати над своєю поведінкою, робити самоаналіз і спонукати себе до самовиховання, необхідно вдаватись до оцінки та аналізу власних манер, особливостей поведінки та спілкування з іншими. Це все є роботою над собою, яка допомагає закріпити виховні впливи та здатне створювати

підґрунтя для власне усвідомленої толерантної поведінки не зважаючи на зовнішні обставини.

Також досить ефективним методом розвитку толерантності підлітків є ділові та рольові ігри. Гра має вагомe значення у розвитку, навчанні, вихованні учнів підліткового віку як своєрідний засіб психологічної підготовки до розв'язання різних життєвих ситуацій. У підлітка під час такої гри виникає ігровий інтерес, який пов'язаний із задоволенням від спілкування; можливості продемонструвати свої можливості як гравців; виникненням азарту від очікування ситуацій і їх варіантами розв'язання, виконуючи ту чи іншу роль; певною відповідальністю за прийняті рішення в складних та непередбачуваних умовах; терміновим з'ясуванням наслідків ухвалених рішень. В такому випадку гра виступає як вид діяльності, що спрямовує на відтворення й засвоєння суспільного досвіду, в якому ефективно складається й удосконалюється власна поведінка.

Як доводять наші дослідження, особливу роль у системі ігор мають спільні ігри як засіб формування взаємостосунків між підлітками та формування на їх основі толерантної поведінки. Це полягає в тому, що в них складаються сприятливі умови для спільних переживань, а саме це сприяє встановленню спільних (колективних) інтересів: діти вчаться діяти разом, планувати, розподіляти ролі, враховувати свої сили, час і можливості, турбуватися про товаришів, допомагати їм.

Також в умовах сучасного суспільства варто не оминати роботи з підлітками за допомогою мультиплікаційних фільмів. Дуже часто фахівці недооцінюють роль мультиплікації у соціально-педагогічній роботі, вважаючи, що мультфільм – це просто цікава казка, перегляд якої допомагає заповнити вільний час. Проте це не так. Для підлітка мультфільм чи художній фільм – це реалії, у які він легко переноситься і сприймає їх як справжність. Слід наголосити, що домінантою у соціально-педагогічній роботі розвитку толерантності підлітків має стати формування навичок соціальної компетентності, що є базисом для адаптивної та позитивної поведінки, які дозволяють людині адекватно виконувати норми і правила, прийняті в

суспільстві, ефективно вирішувати проблеми повсякденного життя. На нашу думку в теперішній час такі форми роботи як показ та обговорення фільмів відповідної тематики та характеру можуть безпосередньо вплинути на формування певної поведінки підлітків, які переважно більшість свого часу проводять в мережі інтернет.

Також дуже поширеною та дієвою формою соціально-педагогічної роботи з формування толерантності підлітків є тренінг. Він поєднує в собі багато прийомів індивідуальної та групової роботи, які мають на меті сформувати нові навички та уміння поводити себе в різноманітних ситуаціях. Можна виокремити наступні особливості тренінгу:

1) безпосередній груповий процес (тренінгова група відображає в собі суспільство в мініатюрі, що дає змогу кожному учаснику тренінгу ідентифікувати себе серед інших і за допомогою цього набути нових умінь, навичок, а головне соціального досвіду).

2) активність учасників (тренінгове заняття передбачає інтерактивний обмін інформацією між ведучим та учасниками заняття та між самими учасниками; вся група включена в діяльність та всі відчувають важливість своєї участі в процесі та можуть висловлювати свої думки вільно).

3) мета навчання (тренінг орієнтований на різноманітні запитання та власний пошук відповіді на них, допомогу учасникам заняття в ідентифікації себе та саморозвитку, самовдосконалення та набуття певного досвіду).

Тобто тренінг це ефективна форма заняття, особливо для підлітків, тому що він надає можливість відчути себе в комфортній атмосфері під час спілкування з однодумцями, вчить підлітків обмінюватися важливою інформацією та досвідом і організовує безпосередньо взаємодію учасників. Особливість тренінгу визначається в тому, що під час заняття всі навчаються займати активну позицію, бо засвоєння

певних норм поведінки та спілкування відбувається в процесі переживання, власної оцінки та осмислення певної ситуації.

Виховання толерантності підлітків в умовах інтерактивного педагогічного спілкування, на нашу думку, передбачає дотримання таких вимог:

- залучення всіх учнів до діяльності, пов'язаної з підготовкою та проведенням нетрадиційних форм навчально-виховного процесу;
- стимулювання активності кожної дитини у педагогічному інтерактивному спілкуванні та взаємодії з іншими дітьми;
- детальна підготовка та чітка організація інтерактивних методів навчання та виховних заходів;
- емоційна долученість підлітка до власної діяльності під час навчально-виховного процесу;
- позитивне налаштування учасників до проведення інтерактивного педагогічного спілкування;
- вплив діяльності учнів на їхню поведінку, а саме: прояв толерантності у взаємовідносинах, спілкуванні, спільній діяльності, власних поведінкових ситуаціях.

Отже, вирішення проблеми толерантності полягає в подоланні егоцентричних установок і стереотипів свідомості як учнівської молоді, так і педагогів, причому робота з виховання толерантності повинна проводитися систематично, через вивчення спеціальних курсів і дисциплін, а також тема толерантності має бути наскрізною і охоплювати всі навчальні дисципліни і ланки освітньо-виховного процесу. Отже, лише комплекс педагогічних умов може забезпечити ефективність та результативність процесу виховання толерантності учнівської молоді.

2.2. Хід і результат емпіричного дослідження здатності дітей підліткового віку до вияву толерантності у різних видах діяльності

Актуальність дослідження визначається в тому, що в сучасному середовищі має місце порушення взаємовідносин між підлітками, між підлітками і їх батьками та оточуючими людьми на основі не сприйняття інших індивідів з інакшими моделями поведінки, спілкування. Це утворює так званий вакуум у спілкуванні, у який потрапляє значна частина дітей підліткового віку. Цю прогалину здатна заповнити і цілеспрямована, систематична та повноцінна робота педагогів середньої школи з підлітками та постійний інформаційний обмін освітніх, соціальних та інших установ, що займаються формуванням толерантної поведінки дітей та попередженням конфліктних ситуацій. Наше завдання показати підліткам можливість власного вибору між провокуванням агресивності та толерантною поведінкою.

Об'єкт дослідження: толерантність як основа безконфліктного спілкування підлітків у шкільному середовищі

Мета дослідження: здатність дітей підліткового віку до вияву різних елементів толерантності у різних видах діяльності

Завдання дослідження:

- визначити рівень поінформованості підлітків щодо визначення поняття «толерантність»
- виявити специфіку сприйняття підлітками іншої людини в системі міжособистісних стосунків у спілкуванні з однолітками
- виявити здатність підлітків до розуміння суті конфліктної ситуації та вибору соціально прийнятних форм поведінки щодо виходу із неї
- .

У процесі дослідження для вирішення поставлених завдань ми використали такі методи: інтерв'ю, анкетування, опитування, педагогічні спостереження.

Для проведення дослідження ми обрали групу учнів 7 класу Ніжинської ЗОШ І – Шступенів №1. В опитуванні брали участь 30 учнів (14 хлопців та 16 дівчат).

Дослідницька робота проводилась у три етапи. Перший етап – підготовчий, на якому обиралась група опитуваних, вибір методик та відбувалась розробка анкет та опитувальників. Другий – етап реалізації дослідження. На третьому, завершальному етапі, відбувалась обробка результатів опитування та формувались висновки дослідження.

Для реалізації першого етапу, з допомогою соціального педагога школи, нами було обрано для дослідження групу підлітків 7 класу. У дослідно-експериментальній роботі взяло участь 30 школярів.

На другому етапі були обрані та проведені наступні методики дослідження:

- портативна методика «Розповідь про одного» (виявлення характеру сприйняття і бачення однолітка);
- тест на визначення рівня толерантності М.А. Ковальчук;
- власне створений опитувальник для виявлення толерантності підлітків в практичній діяльності;
- спеціально змодульована конфліктна ситуація .

Перед початком проведення дослідження кожного респондента було проінформовано, на яку тему проводиться опитування, а також коротко ознайомлено з основними поняттями та їх суттю, зокрема, було доведено до відома, що таке толерантність та для чого проводиться дане дослідження. Це дало змогу уникнути небалого ставлення до анкетування та опитування, а також допомогло викликати зацікавленість у респондентів .

На третьому етапі була проведена статистична обробка даних. Результати анкетування і тесту, протоколи оброблювалися як вручну, так за допомогою комп'ютерних програм.

Одним з основних методів нашого дослідження було анкетування — це метод отримання інформації шляхом письмових відповідей респондентів на систему стандартизованих запитань попередньо підготовлених бланків — анкет. Анкетування відноситься до групи методів, яка в соціології, педагогіці і психології носить назву «опитування». Опитування - найбільш популярний метод збору інформації, який дає можливість отримувати надійну інформацію, що піддається статистичній обробці. Методика «Розповідь про одного» - проектування свого внутрішнього ставлення до себе і оточуючих може здійснюватися не тільки в графічній, але і у вербальній формі. Відповідаючи на питання дорослого про інших дітей, учень виявляє особливості свого сприйняття інших і ставлення до них.

Перевагами нашого методу дослідження серед інших методів збору інформації є:

- незалежність відповідей респондента від особистості анкетера, його світосприйняття, ціннісних орієнтацій тощо;
- достатність часу в респондента для обмірковування запитання та формулювання (вибору) відповіді;
- використання чітко розробленої анкети та опитування як інструмента, який має відповідні якісні характеристики, що зменшує вплив на результат через недостатність досвіду анкетера;
- попередня продуманість, виваженість запитань, які формулюються в анкеті та опитувальнику(за умови її якісного розроблення);
- досить широкий спектр питань, необмеженість у часі;
- можливість стандартизації процедури збору даних та їх наступної статистичної обробки, що дає змогу використовувати цю інформацію для

вироблення управлінських рішень та формулювання виважених висновків (за умови дотримання всіх правил формування вибірки респондентів, проведення процедури анкетування та якості самої анкети як інструмента).

Оскільки в дослідженні маємо справу з невеликою кількістю досліджуваних то ми проводили суцільне анкетування, яке передбачає опитування всіх без винятку учасників процесу, або всю соціальну групу чи колектив.

За видом внесення даних на бланки відповідей ми використовували як пряме анкетування, що передбачає записування відповідей анкети власноруч самими опитуваними, так і опосередковане - коли відповіді записує анкетер.

За способом спілкування анкетера та досліджуваних анкетування буває групове та індивідуальне. Особисте анкетування передбачає безпосереднє спілкування анкетера з респондентом, а анкета заповнюється у присутності дослідника. І хоча такий спосіб анкетування найбільш зручний та інформативний, він дає можливість анкетеру проконтролювати правильність та повноту заповнення анкет, їх стовідсоткове повертання, надати у разі потреби додаткову консультацію опитуваному. Але через кількість учасників ми використовували групове анкетування, яке найбільш поширене при опитуванні школярів, їхніх батьків, студентів, тобто колективу, який збирається у певний час в одному приміщенні.

Ми враховували і специфіку письмового опитування. На першій сторінці анкети вказується організація, яка проводить опитування. Далі йде вступ – звернення до опитуваного, де зазначаються цілі дослідження, пояснюється чому опитуваний повинен відповісти на запитання анкети. У кінці анкетного бланка завжди висловлюється подяка опитуваному.

Перед складанням опитувальника та вибором тесту відомих дослідників ми добре продумували форму запитань. Запитання називається закритим, якщо у його формулюванні міститься перелік можливих варіантів відповідей або дихотомічна

форма відповідей (так, ні). Відкриті запитання передбачають, що відповіді даватимуться респондентом у вільній формі. В залежності від розв'язаних завдань у свою анкету ми включили закриті запитання.

Під час складання анкети, ми дотримуватися таких загальних правил:

- набір запитань має бути логічно узгоджений із головною проблемою дослідження і становити певним чином організовану послідовність;
- формулювання запитань повинно бути ясным і чітким, а текст запитання - зрозумілим респонденту;
- формулювати запитання слід так, щоб забезпечити правдивість відповідей.

Перед застосуванням анкети вона була перевірена нами на придатність відповідно до мети дослідження. Результати опитування повинні бути надійними і обґрунтованими. Одним із способів перевірки надійності анкети є повторне проведення анкетування через якийсь проміжок часу.

Для виявлення характеру сприйняття і бачення однолітка ми використовували портативну методику «Розповідь про одного».

В ході бесіди педагог запитував дитини, з ким із дітей він дружить, а з ким не дружить. Потім він просив охарактеризувати кожного з названих однокласників: «Що він за людина? Що ти міг би про нього розповісти? »

При аналізі відповідей дітей виділено два типи висловлювань:

- якісні описові характеристики: добрий / злий, гарний / негарний, сміливий / боягузливий і ін .; а також вказівку на його конкретні здібності, вміння і дії (добре співає; голосно кричить і ін.);
- характеристики одного, опосередковані його ставленням до випробуваному: він мені допомагає / не допомагає, він мене ображає / не ображає, він зі мною дружить / не дружить.

Кількісні результати наступні.

Діаграма 1

Як наочно видно, переважає число підлітків (57% опитаних), які представили характеристики одного з домінуванням займенник Я («мене», «мною» та ін.). Отже, ці діти сприймають не однолітка, як такого, а своє відношення до нього. Це свідчить про сприйняття іншого як носія певного оцінного ставлення до себе, тобто через призму власних якостей і характеристик.

43% опитуваних виділили якісні описові характеристики одного, що свідчить про увагу до однолітка, про сприйняття іншого як самоцінною, незалежної особистості.

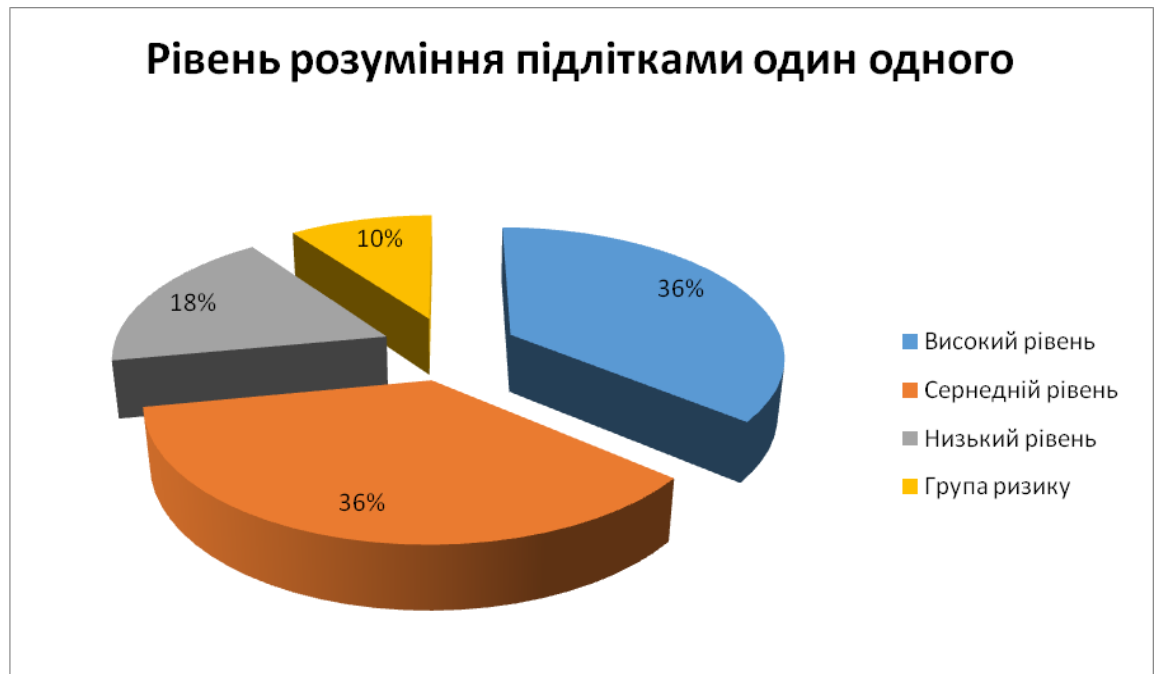
При аналізі результатів опитування, з'ясувалося, що труднощі викликають відповіді на питання пов'язані з визначенням учнями таких понять як «я», «я і інші».

Тест на визначення рівня толерантності М.А.Ковальчук.

З метою виявлення рівня толерантності підлітків (розуміння один одного, допомога один одному, терпиме ставлення один до одного) був проведений тест на визначення рівня толерантності М.А.Ковальчук.

Підліткам було запропоновано вибрати ту відповідь, яку вони вважаєш правильною. Кількісні результати тесту представлені нижче .

Діаграма 2

За результатами методики, на думку 36% опитаних дітей, вони проявили толерантність в спілкуванні з однолітками і дорослими. Дану групу характеризувало: дитина завжди бере до уваги відмінності між націями, завжди відчуває інтерес до культури, побуту та історії інших народів, завжди терпимо до звичаїв і умов життя інших народів, завжди розуміє національну багатополарність.

Середній рівень толерантності відзначили 36% опитаних підлітків. Вони прагнули нав'язати свої ідеї, проявляли допитливість. Для даної групи характерно: дитина іноді приймає відмінності між націями, іноді відчуває інтерес до культури, побуту та історії інших народів, іноді терпимо до звичаїв і умов життя інших народів, іноді розуміє національну багатополарність.

Низький рівень толерантності відзначили 18% опитаних учнів (4 чол.). Для дітей даної групи характерно: дитина не приймає відмінності між націями, не відчуває інтерес до культури, побуту та історії інших народів, нетерпимий до звичаїв і умов життя інших народів, не розуміє національну багатополарність.

Двох підлітків (10%) ми віднесли до «групи ризику». Вони не зрозуміли завдання тесту, їх відповіді були не адекватні.

В цілому, ми відзначаємо, що в класі домінує середній рівень толерантності.

Власне створений опитувальник для виявлення практичної толерантності підлітків.

З метою виявлення, чи виявляють підлітки толерантність в практичній діяльності, було проведено тестування (за власне створеним опитувальником), за результатами якого отримані наступні кількісні дані.

30% опитаних проявляли толерантність в практичній діяльності. Вони впевнені в собі, можуть висловити свою думку, розуміють, що їх свобода закінчується там, де починається свобода інших.

43% опитаних підлітків недостатньо толерантні. Вони недостатньо впевнені в собі для того, щоб ділитися і висловлювати свою думку. При цьому для них характерно добре ставлення до людей.

27% опитаних учнів 7 класу не виявляють толерантність. Їм необхідно зрозуміти себе, щоб стати більш щасливим.

За результатами методики прояв толерантності підлітків характеризується середнім рівнем.

Діаграма 3

Спеціально змодельована конфліктна ситуація

З цілями визначити чи бачать підлітки реальну конфліктну ситуацію, і які шляхи для її вирішення вони вибирають; а також можуть вони здійснити вибір прояви толерантних або інтолерантності якостей до оточуючих і їх вчинків була використана спеціально змодульована конфліктна ситуація, яка була запропонована учням.

У 7-му класі – урок української літератури. Учитель читає учням вірш. Тишу порушує якийсь скрип. Учитель помічає, що Іванко навмисне розгойдується на стільці, привертаючи до себе увагу всього класу. Учні вже не слухають учителя, а деякі наслідують приклад Іванка. Ваші дії?

Ми цілеспрямовано не давали ніяких установок для учнів, щоб вони самостійно зрозуміли де саме і коли назріла конфліктна ситуація, і запропонували їм вирішити дану ситуацію.

Після виконання завдання учням пропонується відповісти на ряд питань:

1. Чи сподобалася вам такий приклад?
2. Чим він вам сподобався і чому?
3. Чому себе так поведив Іван?
4. Навіщо ми згадали про те, що деякі учні наслідують Івану?
5. Чи є типовою така ситуація?
6. Коли конфлікт досяг піку?

Перші два питання допомагали виявити емоційне ставлення до прикладу, його героям. Третє питання пов'язаний не тільки з глибиною сприйняття тексту, але і з умінням зрозуміти Іншого, побачити мотиви його дій. Четверте питання було поставлене з метою визначити ставлення дитини до героїв даного прикладу. П'яте і шосте запитання покликані були «направити» дитини на розкриття головної ідеї тексту. Таким чином, дана серія питань зачіпала різні боки сприйняття школяра, сприяла осмисленню авторської позиції, давала можливість для узагальнення прочитаного, а в результаті дозволяла побачити позицію дитини, його ставлення до героїв і їх вчинків, до конфлікту і можливості виходу з нього.

Кількісні результати представлені нижче.

Діаграма 4

Якісний аналіз відповідей дітей допоміг нам визначити рівень толерантності кожної дитини і скласти загальну картину сформованості окремих компонентів толерантності.

41% учнів характеризувалися низьким рівнем толерантності. Діти не бачили конфлікту, а якщо і помічали його, то ніяк не намагалися його вирішити. Інший варіант: діти боялися конфлікту, але нічого не робили, сподіваючись, що все вирішиться само собою.

48% опитуваних демонстрували середній рівень толерантності. Вони намагалися розібратися в конфлікті, налагодити відносини, але у них це не виходило. Інший варіант: розбіжності проходили самі собою, активних дій для цього ніхто не робив. Третій варіант: конфлікт вирішувався односторонньо. Одна сторона брала і розуміла позицію Іншого, але інші герої опинялися непоміченими або ображеними. Спірна ситуація вирішувалася завдяки тому, що хтось з'являвся з боку і залагоджував розбіжності. У результаті конфлікт вирішувався частково або

повністю. Більшість підлітків цієї групи дітей робили спроби вирішити конфлікт і зберегти мирні відносини, але це не завжди виходило

11% учнів демонстрували високий рівень толерантності. Рішення виходило від одного або декількох героїв, які здійснювали активні дії, пояснювали свої позиції іншим, і Інші їх розуміли. Всі учасники прислухалися один до одного і міняли свої позиції.

Таким чином, 27% школярів характеризується високим рівнем сформованості толерантності. Для даної групи характерно:

- впевненість в собі, можливість висловити свою думку; розуміння того, що особиста свобода закінчується так, де починається свобода інших;

- завжди прийняття відмінностей між націями, завжди інтерес до культури, побуту та історії інших народів, завжди терпимість до звичаїв і умов життя інших народів;

- при вирішенні конфлікту рішення виходить від одного або декількох героїв, які здійснюють активні дії, пояснюють свої позиції іншим, і Інші їх розуміють. В ідеалі всі учасники прислухаються один до одного і змінюють свої позиції (за прикладом конфліктної ситуації).

41% підлітків характеризуються середнім рівнем сформованості толерантності. Для даної групи характерно:

- виборчий характер толерантності, прояв в конкретній ситуації, до конкретної людини;

- невпевненість дітей в собі для того, щоб ділитися і висловлювати свою думку;

- іноді прийняття відмінностей між націями, іноді інтерес до культури, побуту та історії інших народів, іноді терпимість до звичаїв і умов життя інших народів;

- герой намагається розібратися в конфлікті, налагодити відносини, але натикається на стіну нерозуміння, після чого опускає руки. Інший можливий варіант: розбіжності проходять самі собою, активних дій для цього ніхто не робить (за прикладом конфліктної ситуації);

- виникнення конфлікту при певних умовах, тому що гнучкість відсутня.

32% учнів характеризується низьким рівнем сформованості толерантності.

Для даної групи характерно:

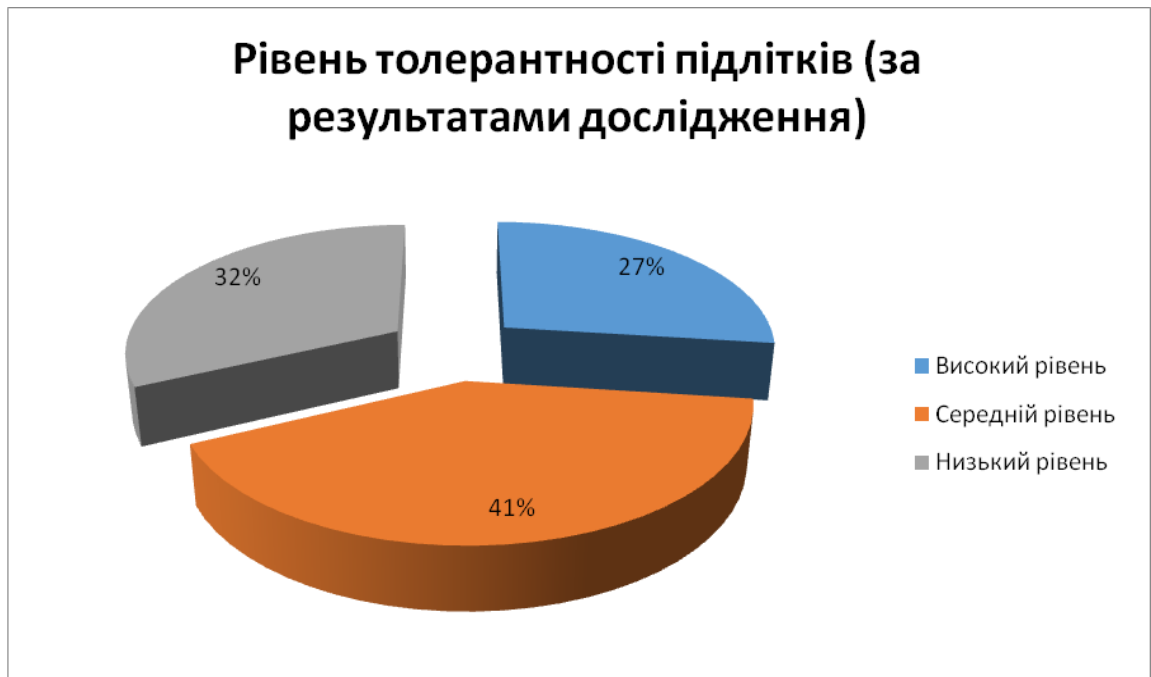
- володіння низьким об'ємом фактичних уявлень про цінності толерантності, не вміють відрізнити кордону толерантності та інтолерантності;

- діти напружені, дратівливі, байдужі, недовірливі, прагнуть до лідерства, самоствердження, володіють низьким рівнем комунікативної компетентності;

- небачення конфлікту, відсутність спроб його дозволити (за прикладом конфліктної ситуації).

Кількісні результати представлені нижче

Діаграма 5

Таким чином, в учнів 7 класу домінував середній рівень толерантності з тенденцією до низького. Даний результат ми пояснюємо невеликим досвідом спілкування, недоліком знань, егоцентризмом, властивим дітям даного віку.

Більш того, результати дослідження підтвердили теоретичне положення про те, що в стихійному процесі толерантність школярів не формується - для цього потрібно цілеспрямована взаємодія дорослого і дитини, а також створення певних педагогічних умов, що сприяють процесу виховання толерантності підлітків.

Отже, підводячи загальні підсумки проведення ряду методик для дослідження толерантності підлітків можна стверджувати, що загалом підлітки мають середній рівень сформованості толерантності та не всі учні вважають за потрібне розвиток даного феномену в особистості.

Експериментальна робота по реалізації умов виховання у підлітків
толерантних якостей особистості у позаурочній діяльності

З метою розвитку толерантності підлітків був проведений комплекс занять у позаурочний час (модифікований варіант О.В.Лисіной). Заняття направлені на

залучення уваги підлітків до своїх однолітків, розвиток поваги один до одного, вміння спілкуватися з оточуючими.

На практиці було проведено 5 занять по 40 хвилин. Зміст кожного заняття було направлено на формування і розвиток моральних цінностей учнів: добро, справедливість, чесність, толерантність та ін.

Під час проведення занять ми намагались використовувати методи групової та індивідуальної роботи з підлітками. Структура занять включала в себе: введення в проблему, обговорення проблеми, виконання вправ і гри, висновки і рефлексія.

При проведенні занять для нас було важливо актуалізувати уявлення та знання підлітків про основні моральні якості людини, чесноти, цінності як особистості, тому підведення до теми на кожному занятті ми здійснювали різними способами. В одному випадку ми пропонували учням обговорити конкретні ситуації. На іншому занятті підлітки міркували про те, як почувається людина, коли вона потрапляє в світ, де вона «не така як усі». Далі була організована робота з плакатом визначень толерантності. В результаті обговорень, підлітки прийшли до висновку, що толерантність - це прийняття світу і живуть в ньому людей такими, якими вони є, з усіма їх особливостями, відмінностями, навіть недоліками, вміння розуміти і поважати їх несхожість. Це не покірне терпіння, а активне відстоювання рівних прав усіх людей.

Виховання толерантності тісно пов'язане з розвитком у підлітків емоційного ставлення до навколишньої дійсності. Ці почуття ми формували в процесі взаємовідносин їх з однолітками під час гри, розвиваючих вправ, програванні ситуацій. На занятті по темі «Я поважаю себе та всіх хто поруч зі мною» учням пропонувалося програвання ситуацію, в якій вони будуть дотримуватися схеми, що допомагає гідно вийти з будь-яких конфліктних ситуацій (суперечка, образа). Діти ділилися на групи і через 5 хв. показували свої ситуації. Далі всі брали участь в спільному обговоренні результатів. Подібну схему роботи ми використовували в

більшості проведених занять, бо у процесі проведення занять ми активно використовували розвиваючі вправи, ігри та інші інтерактивні методи роботи.

Традиційним для нас було завершення виховних занять. В кінці занять ми обговорювали, що сподобалося і запам'яталося, діти висловлювали свою думку. В якості допомоги пропонувалися питання: Чого навчилися на занятті? Що було незрозуміло? Над чим ви ще роздумуєте? Що вам заважало? Яку гру ви б провели ще раз?

Отже, в процесі виховних занять з підлітками ми використовували гру (для формування добрих взаємин і співпраці); елементи групової дискусії (з метою поглиблення розуміння моральних категорій); опору на емоційний відгук дитини (емоційний настрій і створення атмосфери доброзичливого взаєморозуміння).

Контрольний етап експерименту дозволив виявити результативність і ефективність виконаної роботи.

З метою виявлення рівня толерантності школярів (розуміння один одного, допомога один одному, терпиме ставлення один до одного) був проведений тест на визначення рівня толерантності М.А.Ковальчук. Результати знаходяться в межах достатнього рівня і практично не змінилися по відношенню до «стартовою» діагностиці.

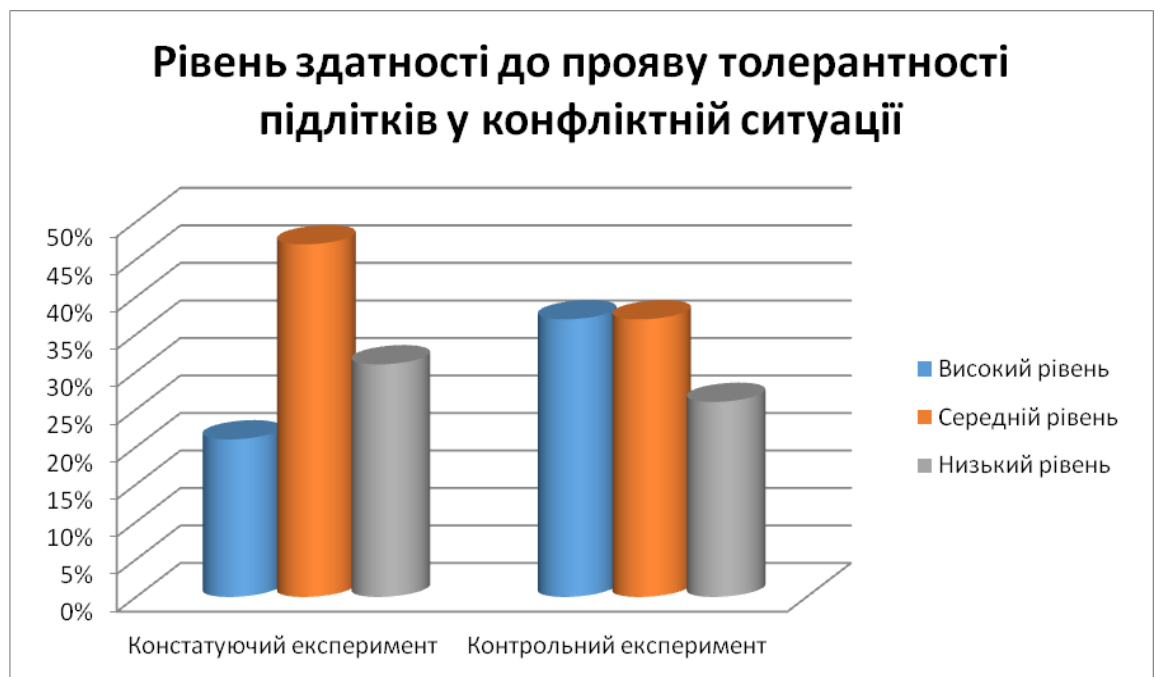
З метою виявлення, чи виявляють учнів толерантність в практичній діяльності, було проведено тестування. 42% проявляли толерантність в практичній діяльності; 31,5% недостатньо толерантні, при цьому для них характерно добре ставлення до людей; 26% не виявляли толерантність.

Якісний аналіз відповідей на змодельовану конфліктну ситуацію допоміг визначити сформованість окремих компонентів толерантності. 31% опитуваних характеризувалися низьким рівнем толерантності. Діти не бачили конфлікту і / або боялися його. 42% учнів демонстрували середній рівень толерантності. Вони намагалися розібратися в конфлікті, налагодити відносини, але у них це не виходило. 26% підлітків демонстрували високий рівень толерантності .

За результатами експерименту можна констатувати, що 37% учнів характеризувалися високим рівнем сформованості толерантності; 37% - середнім рівнем, 26% - низьким рівнем сформованості толерантності. В результаті експерименту збільшилася на 16% число семикласників з високим рівнем толерантності, скоротилося на 5% число учнів з низьким рівнем.

Наочно кількісні результати експерименту представлені нижче.

Діаграма 6

Після проведення виховних занять практично у всіх учнів за всіма компонентами толерантності виявлена позитивна динаміка. Позитивна динаміка формування толерантності забезпечувалася педагогічними умовами, які характеризувалися специфічним змістом і організацією практичної роботи з учнями.

Ми реально розуміємо необхідність закріплення сформованого суб'єктивного досвіду толерантної поведінки підлітків. Тому склали рекомендації прикладного характеру для педагогів школи.

Для виховання толерантності у підлітків необхідна спеціально організована педагогом діяльність вихованців: гра, пізнання, розвиваючі вправи, елементи дискусії, спілкування.

У процесі формування толерантної поведінки важливо створити для дітей ситуації «проживання», аналізу свого емоційного стану за допомогою моделювання відносин, в які дитина включений в процесі своєї життєдіяльності. Для того щоб підліток усвідомив, осмислив свої стани та почуття, він повинен ці почуття, ці стани проживати або відновити в своїй емоційній пам'яті.

У підлітковому віці найбільш ефективними виступають такі методи, форми і засоби виховання толерантності, дискусія , ділова гра , виховні ситуації, метод кейсів, розповідь, пояснення, особистий приклад, вправа, що обумовлено соціально-психологічними особливостями даного віку і своєрідністю процесу виховання толерантності у дітей підліткового віку.

Методи, форми і прийоми розвитку толерантності у підлітків надають цілісний вплив на формування необхідних складових толерантної особистості.

Результат виховання багато в чому залежить від професійної компетентності вчителя, його цінностей, відносин, педагогічної концепції.

Таким чином, розвиток толерантності підлітків забезпечується наступними педагогічними умовами: серія виховних занять, які характеризуються специфічним змістом; використання педагогічних ситуацій (для формування добрих взаємин і співробітництва) і елементів групової дискусії (з метою поглиблення розуміння моральних категорій); опора на емоційний відгук дитини (емоційний настрій і створення атмосфери доброзичливого взаєморозуміння).

В результаті теоретичного і практичного аналізу проблеми дослідження ми прийшли до наступних висновків.

Толерантність ми розглядаємо як реалізовану можливість до усвідомлених особистісних дій, спрямованих на досягнення гуманістичних відносин між людьми, що мають різне світогляд, різні ціннісні орієнтири, стереотипи поведінки.

Толерантність в нашому розумінні - це, з одного боку, мета і результат виховання, що супроводжується формуванням певних соціальних установок, а з іншого - цінність і якість особистості, що виявляється в поведінці і вчинках.

Основою толерантності як особистісної якості підлітка є активна соціальна позиція і готовність вибудувати гуманістичні відносини між людьми, що мають різний світогляд, різні ціннісні орієнтири, стереотипи поведінки. Це можливо тільки при наявності мотивації і усвідомлення дитиною того, навіщо саме йому необхідно це якість (особиста мета) і усвідомлення того, як важливо це якість для суспільства (соціальна мета).

Толерантність як цілісне утворення має свою структуру, яка виражається в підпорядкованості її компонентів (мотиваційного, когнітивного, емоційно-вольового та поведінкового), а також критеріїв і показників.

Мета виховання толерантності: формування у підлітка потреби і готовності до конструктивної взаємодії з людьми і групами людей незалежно від їх національної, соціальної, релігійної приналежності, поглядів, світогляду, стилів мислення і поведінки. В основі процесу виховання толерантності закладена ідея добровільно, свідомо обраного ставлення до поведінки і вчинків іншого.

Підлітковий вік вважається найбільш сприятливим для формування моральних якостей особистості. В основі якостей або властивостей особистості лежать звичні форми поведінки дитини. Основним критерієм досягнення цілей і завдань виховання толерантності виступає сформованість в учнів умінь конструктивно, толерантно взаємодіяти з людьми і групами, що мають певні відмінності.

В ході експерименту, що констатує виявлено домінування середнього і низького рівнів толерантності учнів сьомого класу. Даний результат ми пояснюємо невеликим досвідом спілкування, недоліком знань про толерантність, егоцентризмом, властивим дітям даного віку. Результати експерименту, що констатує підтвердили теоретичне положення про те, що в стихійному процесі

толерантність підлітків не формується, для цього потрібно цілеспрямована взаємодія дорослого і дитини, а також створення певних педагогічних умов, що сприяють цьому процесу виховання.

У процесі формуючого експерименту ми апробували систему виховних занять, орієнтованих на розвиток толерантних якостей особистості підлітка, які проводилися в позаурочний час. В ході проведення занять використовувалися елементи групових дискусій (з метою поглиблення розуміння моральних категорій), ігри (для формування добрих взаємин і співпраці), опора на емоційний відгук.

Після проведення виховують занять практично у всіх учнів за всіма компонентами толерантності виявлена позитивна динаміка, яка забезпечувалася педагогічними умовами, які характеризуються специфічним змістом і організацією практичної роботи з учнями.

Отже, виконана робота дозволила визначити перспективи подальших досліджень: специфіка виховання толерантності у підлітків в розвиваючих системах навчання школи; генезис і динаміка виховання толерантності у дітей підліткового віку.

2.3. Програма формування навичок ефективної комунікації підлітків на засадах поваги і взаєморозуміння у шкільному середовищі

Розроблена нами програма формування навичок ефективної комунікації підлітків на засадах поваги і взаєморозуміння у шкільному середовищі адресується, перше за все, соціальному педагогу та психологу школи, який працює з різними категоріями дітей в умовах ЗСО, окрім того, ця програма може використовуватись спеціалістами сфери соціальної роботи не лише в межах школи, а й в роботі з молоддю, для профілактики конфліктних ситуацій. Основне завдання програми –

навчити учнів знаходити конструктивні способи вирішення проблемних ситуацій та навчитися сприймати кожного з його особливостями.

Засади програми є такими:

1. Будь-яку конфлікту ситуацію можна попередити.
2. Робота в групах допомагає більш ефективно вирішити ситуацію, знайти конструктивний підхід та налагодити взаємодію.
3. Ми не намагаємось змінити людину, а допомагаємо знаходити альтернативні форми спілкування та взаємодії.
4. Перш за все це безпечні стосунки на засадах взаєморозуміння та толерантності.

Протягом 2018-2019 року дану програму було апробовано в школі №1 міста Ніжина. Під час апробації вносились корективи з боку фахівців соціальної сфери школи та здійснювався аналіз програми.

Мета програми : формування толерантної взаємодії між учнями та попередження агресивних проявів серед учнівської молоді та формування навичок асертивної поведінки.

Завдання програми:

1. Запобігання проявам агресії, безвідповідального, образливого, нетолерантного ставлення до своїх однолітків.
2. Навчити учнів налагоджувати контакт з однолітками.
3. Підвищити рівень розвитку основних комунікативних, емоційно-вольових здібностей.
4. Формування навичок моделювання майбутнього життя.
5. Відпрацювання навичок справлятися з негативними емоціями.

Цільова група :

Тренінгова Програма формування толерантності підлітків у шкільному середовищі призначена для учнів 12-17 років (у разі потреби допустимо адаптувати до молоді). Вибір бенефіціаріїв обумовлений тим, що саме цей віковий період

характеризується власним самовизначенням, пошуком себе, потребою в авторитетності серед інших, критичності ставлення до різних ситуацій.

Зміст програми:

Програма складається з трьох блоків, що містять в собі тренінгові заняття з використанням різних інтерактивних форм формування толерантності. Кожен з блоків включає по 5 занять які доповнюють одне одного, відповідають індивідуальним та вікомим особливостям учасників. Одне із занять представлено в додатках (додаток Е), яке має назву «Стоп агресії».

Блок 1. Вступ в проблему

Заняття 1. Проблема жорстокого поводження в шкільному середовищі.

Заняття 2. Ставлення до проблеми толерантності серед підлітків.

Заняття 3. Особливості спілкування однолітків.

Заняття 4. Характеристика поняття толерантності та її роль в житті дитини.

Заняття 5. Наслідки процесу нетолерантного спілкування для його учасників.

Блок 2. Толерантність ключ до успіху або стоп агресії

Заняття 1. Що таке толерантність?

Заняття 2. Ефективне спілкування – побудова позитивних стосунків.

Заняття 3. Я поважаю себе та всіх хто поруч зі мною.

Заняття 4. Стоп агресії.

Заняття 5. Розумій себе та інших.

Блок 3. Я та моє майбутнє

Заняття 1. Способи самопізнання.

Заняття 2. Усвідомлення власного вибору.

Заняття 3. Вчимося розставляти пріоритети.

Заняття 4. Лідер це просто.

Заняття 5. Усвідомлення значимості власної особистості в суспільстві.

Тривалість одного заняття 1 год 30 хв. Рекомендована кількість учасників для проведення тренінгу – 20 чоловік. Дана програма розроблена з урахуванням основних правил та положень проведення тренінгових занять. Програма передбачає роздаткові матеріали, мультимедійні засоби. Також під час проведення програми для створення сприятливої атмосфери серед учасників, рекомендовано проводити руханки на власний вибір тренера з урахування особливостей групи.

Нажаль за результатами дослідження було виявлено, що переважна кількість школярів не вміють врегульовувати конфліктні ситуації, не усвідомлюють наслідків агресивної взаємодії з оточуючими, а запропонована нами Програма формування толерантності підлітків у шкільному середовищі спрямована на розвиток у дітей відповідного віку соціальних навичок, таких як: ефективне спілкування, співчуття, повага до прав людини, робота в команді, запобігання конфліктам і їх конструктивне розв'язання, протистояння негативним соціальним впливам, переговори, медіація, примирення. Вона надає можливість фахівцям загальноосвітніх навчальних закладів зацікавити школярів, сформувати стійкий інтерес через відкриття учнями нового знання, набуття нового рухового досвіду, практичних умінь та навичок, покращення комунікативного клімату в дитячому середовищі, подолання соціальної нерівності, підвищення рівня толерантності по відношенню до однолітків.

Тренінгові заняття Програми зосереджені на розв'язання конфліктних ситуацій. Вони допоможуть підліткам, підвищити рівень рефлексії, відпрацювати навички формування позитивного психологічного клімату в колективі. Також заняття спрямовані на: вміння застосовувати особливості впевненої поведінки у процесі спілкування, послаблювати емоційне напруження під час конфлікту, приймати виважені рішення, толерантно ставитися до оточуючих. Запропоновані нами заняття зконцентровані на формування навичок контролю власних емоційних реакцій та станів. Вони спрямовують учнів до зміни власної емоційної реактивності,

розвивають навички самоконтролю над своїми негативними емоціями і їх зовнішніми проявами, покращує в учнів здатність до вольової саморегуляції.

Чому така тренінгова Програма є актуальною для підлітків?

- Програма спрямована формування навичок ефективної взаємодії учнів в разі конфліктів, ці навички допомагатимуть не тільки в межах школи, але і особистому житті.
- Учням важливо вміти контролювати свої емоції у спілкуванні з однолітками, так як бути визнаним для них дуже важливо в цей віковий період.
- Толерантне спілкування не обмежується лише школою, сучасні підлітки мають великі соціальні контакти у суспільстві.

Особливості бенефіціаріїв

Особливу увагу в межах Програми доцільно приділити таким категоріям учнів:

- які схильні до прояву агресії;
- діти сімей в СЖО;
- діти з низькою самооцінкою;
- мають наміри суїциду;
- діти, які стоять на обліку в кримінальній поліції тощо.

При організації занять потрібно враховувати те, що таким учням притаманне:

- Відчуття власного безсилля, яке компенсується агресією до сторонніх;
- Низька самооцінка;
- Спроби отримати соціальне схвалення від однолітків;
- Низький рівень емпатії;
- Культура агресії, сформована у сім'ї;

- Побоювання самому стати жертвою цькування.

Особливості проведення тренінгових занять

Тренінгові заняття Програми передбачають :

- Надання учням базової теоретичної інформації з обраної проблеми.
- Формування умінь та навичок.
- Розвиток позитивної поведінки.
- Корекцію відносин між однолітками.

Основні правила для ефективного проведення занять

1. Обирати для проведення занять інтерактивні форми роботи з підлітками, тому що це ті форми в межах яких учасники взаємодіють не лише з тренером, але з усіма учасниками заняття. Прикладом таких форм є тренінг. Він може передбачати і ігрову форму навчання, міні-лекції, дискусії, метод кейсу, використання відеоматеріалів та їх обговорення.

2. Враховувати особливості комунікації з групою, зокрема – підлітками. (обирати відповідний темп, інтонацію, витримувати паузи, роити акценти та смислові паузи).

3. Ставити запитання протягом заняття. Зазвичай запитання стимулюють учасників до розгорнутої відповіді, осмислення та аналіз її. Запитання можуть бути від тренера, від учасників заняття.

Також на нашу думку було б доцільно у Ніжинській ЗОШ №1 створити шкільну службу медіації. Впровадження програм примирення серед однолітків є одним із дієвих способів встановлення безпечного, комфортного середовища у навчальному закладі, вирішення учнівських конфліктів. Програми примирення (кола цінностей, медіації) довели свою високу ефективність і позитивний виховний вплив, тому ми запроонувли сценарій медіатора. У перспективах покращення нашої програми є:

1. Розробити комплексну профілактичну програму для школи;
2. Професійні тренінги для педагогів на тему систематичного розв'язання проблем агресії та насильства;
3. Вчительські та батьківські групи за різною проблематикою, які можуть служити обміну інформацією і досвідом, розробляти спільну схему дій у контактах з учнями.

ВИСНОВКИ ДО II РОЗДІЛУ

У другому розділі ми охарактеризували умови формування толерантної поведінки підлітків, зокрема такі як інтерактивна взаємодія, тобто здатність взаємодіяти або перебувати в режимі бесіди, діалогу з оточуючими, спілкування учнів з оточенням (однолітки, вчителі, інші учні); участь учнів у шкільному самоврядуванні. Участь учнів в шкільному самоврядуванні забезпечує самостійність, терпимість, стриманість, повагу, формування критичного мислення, ініціативності, свободи вибору й відповідальності; впровадження ефективної соціально-педагогічної програми з формування толерантності підлітків.

На основі аналізу наукової літератури в нашому дослідженні ми спиралися на визначені критерії та рівні сформованості толерантності у підлітків. Стосовно рівня сформованості толерантності, то виокремлюють високий, середній та низький її рівні. Проаналізували наступні критерії сформованості толерантності: інтелектуальний, емоційно-мотиваційний та поведінковий.

Також виокремили ефективні форми і методи формування толерантності підлітків у шкільному середовищі, серед яких виокремили інтерактивні форми, такі як рольова гра, тренінг, мультиплікаційні форми роботи.

За результатами нашого дослідження було виявлено, що підлітки достатньо обізнані впроблемі толерантної поведінки по відношенню до оточуючих, але деякі діти не орієнтуються у видах та формах виявлення толерантної поведінки. Підлітки не мають достатніх практичних навичок, щодо розв'язання конфліктних ситуацій, формування асертивної поведінки та контролю власних емоцій. У зв'язку з цим ми розробили Програму формування навичок ефективної комунікації підлітків на засадах поваги і взаєморозуміння у шкільному середовищі яка спрямована формування навичок застосовувати особливості впевненої поведінки у процесі спілкування, послаблювати емоційне напруження під час конфлікту, приймати виважені рішення, толерантно ставитися до оточуючих.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Результати дослідження феномену толерантності підлітків у шкільному середовищі та його формування і розвитку дають нам підстави зробити висновки.

1. Проаналізувавши поняття толерантності можна сказати, що даний феномен досліджується з різних наукових позицій. В основному дослідники приходять до висновку, що толерантність – складне соціальнокультурне явище, яке характеризується поважним, терпимим відношенням до оточуючих, еважливою культурною умовою, яка покращує результати спілкування. Це активна життєва позиція кожного, яка повинна формуватися на усвідомленні прав та свобод кожної людини. Тому проблема толерантності підлітків на сьогодні може стати одною з головних тем дослідження науковців. Також при аналізі феномену толерантності ми описали такі поняття як толерантна поведінка, що означає готовність людей до прийняття інших поглядів та способів життя, до партнерського рівноправного спілкування; толерантне ставлення - дії, спрямовані на благополуччя інших людей, передбачають і співробітництво, дух партнерства, і готовність миритися з чужою думкою, і повагу людської гідності та прав інших, і відмову від завдання шкоди і насилля — усе те, що сьогодні у світі асоціюється з поняттям «толерантність»; комунікативна толерантність- це характеристика відношення особистості до людей, що показує ступінь переносимості нею неприємних або неприйнятних, на її думку, психічних станів, якостей і вчинків партнерів по взаємодії; інтолерантність це зниження напруги, інертність, залежність від зовнішнього впливу, розвиток у напрямку зниження складності. Інтолерантність саме підліткового віку виникає з переконань дитини або групи в тому, що їхня система вірувань, цінностей, інтересів, спосіб життя є вищими, кращими, єдино правильними по відношенню до способу життя інших груп .

2. Дослідження особливостей соціально-психологічного розвитку підлітків дало нам підставу зробити висновок, що становлення та формування толерантності

у підлітка науковці розглядають як тривалий, динамічний процес, який в своїй основі має позитивне ставлення до власного «Я», гостру потребу в спілкуванні, у взаємодії. Саме взаємини з товаришами у центрі уваги підлітка, саме вони багато в чому визначають поведінку, діяльність, а в подальшому впливають на розвиток особистісних якостей і соціальних установок.

3. При характеристиці соціально-педагогічних основ формування толерантної поведінки підлітків, на основі аналізу наукової літератури у своїй роботі ми виділяємо такі основні соціально-педагогічні умови формування толерантної поведінки підлітків:

- Інтерактивна взаємодія, спілкування підлітків з оточенням (однолітки, вчителі, інші учні);
- Участь учнів у шкільному самоврядуванні;
- Впровадження ефективної соціально-педагогічної програми з формування толерантності підлітків.

4. У нашій науковій роботі ми охарактеризували форми і методи розвитку толерантності підлітків в шкільному середовищі, зокрема акцентували увагу на інтерактивних формах роботи, такі як тренінг, мультиплікаційні форми роботи, рольові ігри, програвання ситуацій. На нашу думку на сучасному етапі спеціалістам необхідно використовувати інтерактивні форми розвитку толерантності, тому що саме вони допомагають організувати процес максимальної ефективної взаємодії з підлітками. Такі форми задовольняють комунікативні потреби учнів, накопичує досвід діяти в ризикованій ситуації, підліток має змогу сам приймати рішення. В ході заняття, де застосовуються такі форми у учасників є можливість взаємодіяти не лише з ведучим(тренером), але і з іншими однолітками.

5. За результатами проведеного нами дослідження ми визначили, в учнів 7 класу домінував середній рівень толерантності з тенденцією до низького. Даний результат ми пояснюємо невеликим досвідом спілкування, недоліком знань, егоцентризмом, властивим дітям даного віку. Тому для того, що підвищити рівень

толерантності підлітків ми розробили та частково апробували програму формування навичок ефективної комунікації підлітків у середовищі однолітків на засадах поваги і взаєморозуміння в шкільному середовищі.

6. Програму формування навичок ефективної комунікації підлітків у середовищі однолітків на засадах поваги і взаєморозуміння в шкільному середовищі розроблена таким чином, щоб у ній реалізовувалися дидактичні принципи навчання: індивідуального підходу, систематичності, наочності, поступовості, свідомості, активності тощо. Протягом заняття в межах програми використовуються інтерактивні методи з урахуванням індивідуальних та вікових особливостей. Головним принципом навчання за цією Програмою є зосередження на розвитку потенціалу учня і на формування позитивного ставлення до оточуючого світу в будь-якій ситуації. Створюючи власну програму ми керувались основними положеннями Програми профілактики конфліктів та правопорушень серед учнівської молоді 2016 року рекомендованою управлінням кримінально-виконавчої інспекції Державної пенітенціарної служби України для використання територіальними органами управління ДПтС України при організації індивідуально-профілактичної роботи з неповнолітніми та Міністерством соціальної політики України для використання центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айзенк Г, Вільсон. Г Як виміряти особистість [текст] : М. - 2000. - 246 с.
2. Асмолов А. Історична культура і педагогіка толерантності . : Меморіал. - М. - 2001. 85 с.
3. Асмолов А. Ми приречені на толерантність : / Сім'я і школа, 2001, - 43 с.
4. Асмолов А.Г, Солдатова Г.У, Шайгерова Л.А. О смыслах понятия «толерантность» : Век толерантности : науч.-публицистический вестник. М. : МГУ, 2001. : 8–18 с.
5. Асмолов А.Г. Толерантність: різні парадигми аналізу : Толерантність в громадській свідомості Росії. : М. - 1998. - 231 с.
6. Асмолов А.Г. Толерантность: от утопии к реальности : На пути к толерантному сознанию. М. : Смысл, 2000. — 255 с.
7. Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності : навч. посіб.– К. : Академвидав, 2009. – 248 с.
8. Безкоровайна О. Як зробити школу толерантною : можливості і засоби: – К. : Вид. дім «Шкільний світ» : Вид. Л. Галіцина, 2006. – 128 с.
9. Бернадська Л. В. Виховання толерантності в учнів 5–7 класів шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності : автореф. дис. на здобуття

наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» : Київ, 2009. :20 с. 33.

10. Бетти Э. Риэрдон. Толерантность – дорога к миру . Э. Риэрдон Бетти. : М. : Изд-во «Бонфи», 2001. – 304 с.

11. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник : І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2008. 848 с.

12. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2-х кн. : Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади : наук. видання. – К. : Либідь, 2003. 280 с.

13. Бех І. Д. Духовна енергія вчинку : науково-методичний посібник : Рівне : РДГУ, 2004.42 с.

14. Бобовнікова Л.О. Толерантність як фактор становлення сучасного українського суспільства /Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія “Філософія”. Т. 17(56). 2004. № 2.,

15. Бондирева С.К, Колесов Д.В. Толерантність. Вступ до проблеми. - М. : 2003. 523 с.

16. Бончук Н.В. Психологічні аспекти толерантності старших підлітків / Молодий вчений. 2016. : № 11. 361-367с.

17. Вафіна Е. Формування толерантних відносин у молоді/ Викладання історії в школі. : 2004. №3. 56-58 с.

18. Вицентий И. В. Соотношение ценностей и установок политической толерантности студенческой молодежи / / Труды Кольского научного центра РАН. - 2015. - №1 (27). 136-145с.

19. Волошина О. В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» : Херсон, 2007. 20 с.

20. Волошина О.В. Умови формування толерантності підлітків.: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук : спец. 13.00.07 Херсон, 2007. 20 с.

21. Вульфов Б.З. Виховання толерантності: сутність і засоби / Б.З. Вульфов // Внешкольник. М. 2002. 112 с.

22. Гершунский Б. Толерантність у системі ціннісно-цільових пріоритетів освіти . Педагогіка. 2002. №7. 3-12 с.

23. Грива О. А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища: монографія . К. : Вид. ПАРАПАН, 2005. – 228 с.

24. Грива О. Виховання толерантності в дітей та молоді : Психолог. №21 . 22. 2005. 5- 6 с.

25. Грива О.А. Толерантність молоді у полікультурному середовищі : монографія . К. : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2007. 275 с.

26. Гудошнікова Н. Співробітництво плюс дух партнерства . Толерантність - важлива якість особистості. - Граждановедение. 2002. №47. 2-3с.

27. Гудошнікова Н. Уміння уживатися - не означає пасувати. Граждановедение. : 2003. №20. 7с.

28. Давидов В.В. Психологічні проблеми процесу навчання школярів . М.: ІПП. 2004. 361 с.

29. Елховикова, Е.Ю. Интерактивные методы обучения в начальной школе в условиях реализации ФГОС / Е.Ю.Елховикова [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://74317s016.edusite.ru/DswMedia/interaktivnyiemetodyiobucheniya.docx> - Дата доступа: 16.03.2015.].

30. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери . Алексеєнко Т. Ф. та ін. ; за заг. ред. І. Д. Зверєвої; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Ін-т проблем виховання НАПН України [та ін.]. – Київ; Сімферополь: Універсум, 2012. – 535 с

31. Инглхард Р.Ф. Модернизация, культурные изменения и демократия . М.: Новое издательство, 2011. - 464 с

32. Іоффе А. Толерантність як один з принципів культури спілкування . Граждановедение. 2003. №16. 4с.

33. Коберник Г.І. Формування толерантності молодших школярів у процесі інтерактивних технологій навчання. Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / Гол. ред.: Мартинюк М.Т. – Умань: РВЦ «Софія», 2007. – 259 с

34. Козлова С.А. Я - людина . Москва: Шкільна преса, 2004. - 114 с.
35. Койкова Е. І. Визначення поняття „толерантність” у різних словникових джерелах. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції „Сучасні тенденції розвитку освіти в Україні та за кордоном” 8 – 9 листопада 2007 р. – Горлівка, 2007. 195 – 201 с.
36. Комарова, И.В. Интерактивное образовательное взаимодействие подростков в процессе обучения . ВЕСТНИК ОГУ №2 (138) / февраль.Оренбург: Оренбургский государственный университет, 2012. 90-96 с.
37. Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме . Вопросы философии. 1997. № 11. 46-54 с.
38. Матазов Д.А. Програма спеціального навчального курсу "Введення в етнотолерантність" . Освіта в сучасній школі. 2005. №1. 24-28с.
39. Миракян З.Х. Проблема толерантности в межличностном общении Режим доступа:
http://www.pglu.ru/lib/publications/University_Reading/2009/VI/uch_2009_VI_00016.pdf
40. Немов Р. Психологія : підручник для студентів вищ. навч. закладів: У 3-х кн. Кн. 1 Загальна психологія. - 3-е вид. М.: Гуманітарна. Вид. центр ВЛАДОС. 2002. 185 с.
41. Нікольсон П. Толерантність як моральний ідеал . "Вісник" УрМІОН. 2002. 5-9 с.

42. Овчинникова Ю. Єдність різних: Матеріали щодо формування установок толерантної свідомості в молодіжному середовищі . Шкільна бібліотека. 2004. №3. 63-68с.

43. Пчелінцева І. Толерантність і школяр . М.: МОЗАЙКА-СИНТЕЗ. 2003. 143 с.

44. Пчелінцева І. Толерантність, як вона формується?М.: МОЗАЙКА-СИНТЕЗ. 2001. 153 с.

45. Реброва Є. Мистецтво жити поруч з несхожими : Бібліотека в школі. 2004. №20. 17-18 с.

46. Рієрдон Бетті Е. Толерантність - дорога до світу . М. 2001. 95 с.

47. Руднєв В. Про формування толерантності : Бібліотека вчителя словесності. 2001. №4. 95-98 с.

48. Солдатова Г.У. Жить в мире с собой и другими: тренинг толерантности для подростков. М. : Генезис, 2001 112 с.

49. Степанов П. Як виховати толерантність? : Народна освіта. - 2001. №9. 91-97с.

50. Тиртишний М. Опис занять з підлітками з проблеми толерантності : Класний керівник. 2005. №4. 125-129 с.

51. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика) : сб. науч.-методических статей. — М. : Изд-во Московского психолого-социального ин-та; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. 368 с.

52. Трубіна Л. Толерантна і інтолерантності особистість: основні риси і відмінності : Виховання школярів. 2003. №3. 33-35с.

53. Уланів В. Формування толерантності в школі: підхід, заснований на розумінні природи людини : Директор школи. 2004. №2. 43-49 с.

54. Щеколдина С. Д. Тренинг толерантности . М. : Ось-89, 2004. — 80 с.

55. http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/14814/1/I_Shpilyova_21_04_2016_konf_IL.pdf

56. Ray J.J. Are psychologists intolerant of ambiguity?/J.J.Ray. Режим доступу: <http://jonjayray.batcave.net/authtol.html>

57. Rouls D. And Parimaud C. Tolerance. Collection: Culturel and Pease. UNESCO, 1995. 191 p с.93

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Заняття 1 «Що таке толерантність?»

Мета. Ознайомити підлітків з поняттям «толерантність»; стимулювати уяву учасників у пошуках власного розуміння толерантності трьома способами: (1) на основі вироблення «наукового визначення», (2) за допомогою експресивної форми, (3) з використанням асоціативного ряду. **Тривалість:** 1 год. 10 хв.

Хід роботи

1. Вступна частина (25 хв.)

Процедура проведення: Приймаються правила роботи у групі .

Ведучий розповідає учасникам групи про те, що таке «толерантність» та «інтолерантність» (чи нетерпимість), про їх вияви та про наслідки нетерпимості та представляє написані на дошці цілі тренінгу та розповідає про них.

2. Знайомство. Вправа «Снігова куля» (5 хв.)

Ведучий пропонує учасникам представитися так, як би їм хотілося, щоб їх називали у групі (наприклад, використовувати псевдоніми). Учасники групи сидять у колі. Першим представляється ведучий. Потім той, хто сидить ліворуч від нього, називає ім'я ведучого і своє ім'я. Кожен наступний учасник називає по черзі імена всіх, хто представлявся до нього. Таким чином, учасник, що замикає коло, має назвати імена всіх членів групи.

3. Вправа «Чим ми схожі» (10 хв.) Цілі: створення невимушеної, доброзичливої атмосфери у групі; підвищення внутрішньогрупової довіри і згуртованості членів групи. Процедура проведення: члени групи сидять у колі. Ведучий запрошує в коло одного з учасників на основі якої-небудь реальної чи уявлюваної подібності із собою. Наприклад: «Світлано, вийди, будь ласка, до мене,

тому що в нас із тобою однаковий колір волосся (або ми схожі тим, що ми жителі Землі, або ми одного зросту тощо)». Світлана виходить у коло і запрошує вийти кого-небудь з учасників у такий самий спосіб. Гра триває доти, доки всі члени групи не стануть у колі.

4. Вправа «Компліменти» (10 хв.) Процедура проведення: ведучий пропонує учасникам придумувати компліменти одне для одного. Він кидає м'яч одному з учасників і говорить йому комплімент. Наприклад: «Дмитрику, ти дуже справедлива людина» чи «Катю, у тебе чудова зачіска». Інший учасник кидає м'яч тому, кому хоче висловити комплімент і так далі. Важливо простежити, щоб комплімент був сказаний кожному учасникові.

5. Вправа «Що таке «толерантність?»» (10 хв.)

Цілі: дати можливість учасникам сформулювати наукове поняття толерантності; показати багатоаспектність поняття «толерантність». **Обладнання:** визначення толерантності, написані на ватмані (додаток 2).

Підготовка: написати визначення толерантності на великих аркушах і прикріпити їх перед початком заняття до дошки чи до стін зворотним боком до аудиторії.

Процедура проведення: ведучий поділяє учасників на групи з 3 - 4 осіб. Кожна група має виробити в результаті «мозкового штурму» своє визначення толерантності. Визначення повинне бути коротким і ємним. Після обговорення представник від кожної групи знайомить із визначенням усіх учасників. Після закінчення обговорення у групах кожне визначення виписується на дошці чи на ватмані. Після того, як групи представлять свої формулювання, ведучий повертає заздалегідь заготовлені визначення «обличчям» до аудиторії. Учасники мають б можливість ознайомитися з існуючими визначеннями і висловити своє ставлення до них.

Питання для обговорення.

- Що відрізняє кожне визначення?

- Чи є щось, що поєднує якісь із запропонованих визначень?
- Яке визначення найбільш вдале?
- Чи можна дати одне визначення поняттю «толерантність»? Під час

обговорення зверніть увагу на наступні моменти:

- Поняття «толерантність» має безліч аспектів.
- Кожне з визначень виявило якусь грань толерантності.

6. Рефлексія заняття (10 хв.) Деякі з вас уперше ознайомилися з поняттям «толерантність». Яке з визначень толерантності викликало у вас найбільший відгук? Чи є для вас тема толерантності актуальною, і якщо так, то чому?

ДОДАТОК Б

Заняття 3

Тема. «Я поважаю себе та всіх хто поруч зі мною»

Мета. Показати, як ставлення до себе пов'язане з толерантністю до інших; як толерантність до інших виростає з толерантності до себе і толерантності стосовно партнерів по групі; показати функціональну роль почуття власного достоїнства в системі самоставлення особистості; підтримати процес формування у старшокласників позитивної самооцінки; дати можливість підлітку усвідомити свої здібності, особистісні риси і порівняти свій портрет із тим, як його бачать оточуючі; показати, якими способами можна зробити спілкування толерантним.

Тривалість: 1 год. 30 хв.

Хід роботи

1. Вправа «Шикуватися за зростом» (5 хв.) Мета: підвищення рівня згуртованості, взаєморозуміння і погодженості дій у групі. 10 Процедура проведення: учасникам групи пропонується із зажмуреними очима вишикуватися за зростом (інший варіант: стати колом). Група може зробити кілька спроб.

2. Вправа «Оплески» (5 хв.)

Мета: підвищення настрою і самооцінювання, активізація учасників групи.
Процедура проведення: учасники сидять у колі. Ведучий просить встати тих, хто має певне вміння чи якість (наприклад: «Устаньте всі ті, хто вміє вишивати, кататися на гірських лижах, любить дивитися серіали, мріє навчитися грати у великий теніс», тощо). Інші учасники групи аплодують тим, хто встав.

3. Вправа «Хто похвалить себе краще від усіх» (20 хв.)

Цілі: розвиток навичок ведення позитивного внутрішнього діалогу про самого себе; розвиток здатності до самоаналізу.

Обладнання: бланки з табличками для кожного учасника.

Підготовка: намалювати на дошці велику таблицю, зображену на бланках.

Процедура проведення: Учасники сидять у колі. Ведучий заводить розмову про те, що в кожного бувають приступи нудьги, «кислого» настрою, коли здається, що ти нічого не вартий у цьому житті, нічого в тебе не виходить. У такі моменти забуваються всі власні досягнення, здобуті перемоги, здібності, радісні події. Але кожному з нас є чим пишатися. У психологічному консультуванні є такий прийом, коли психолог разом із клієнтом складає пам'ятку, у яку заносяться достоїнства, досягнення, здібності цієї людини. Коли поганий настрій, то читання пам'ятки додає бадьорості і допомагає оцінювати себе адекватніше. Ведучий пропонує учасникам виконати подібну роботу. Учасникам роздають бланки з таблицями, у яких вони повинні самостійно заповнити наступні графи. «Мої кращі риси»: у цей стовпчик учасники повинні записати риси чи особливості свого характеру, що їм у собі подобаються і складають їх сильну сторону. «Мої здібності і таланти»: сюди записуються здібності і таланти в будь якій сфері, якими людина може пишатися. «Мої досягнення»: у цій графі записуються досягнення учасника в будь якій галузі. Ведучий на свій розсуд (залежно від рівня довіри у групі) пропонує членам групи зачитати свої пам'ятки. Заповнені пам'ятки залишаються в учасників.

4. Вправа «Невпевнений — упевнений — самовпевнений» (20 хв.)

Мета: дати досвід проживання психологічних станів невпевненості, самовпевненості, упевненості, в собі; досліджувати стилі спілкування, що відповідають цим станам. Процедура проведення: учасники стоять у колі. Ведучий дає наступну інструкцію: «Іноді ми відчуваємо свою перевагу над іншими людьми і поводимося вкрай самовпевнено, а іноді, буваємо невпевнені в собі і страждаємо від цього. Але можна бути упевненою людиною, не будучи при цьому зарозумілою. Упевнена в собі людина завжди викликає в оточуючих довіру і симпатію. Зараз ми спробуємо відчути кожний із цих станів». Ведучий ділить учасників на пари. Один із партнерів виконує роль самовпевненої людини, а інший — невпевненої, обираючи таку позу, щоб усім було видно, хто яку роль виконує. Той, хто грає роль «самовпевненого», розповідає своєму партнерові про те, що йому дає відчуття переваги: описує позу, голос, манеру спілкування, думки, учинки, що він може зробити. Наприклад: «Я гордий. У мене пряма спина. У мене голосний і чіткий голос. Мене мало турбує думка оточуючих. Я звик, щоб мені звільняли дорогу, коли я йду. Я не терплю критики на свою адресу і завжди зможу поставити іншого на місце!» «Невпевнений» теж розповідає про себе за тим самим планом. Наприклад: «Я можу дивитися тільки собі під ноги. Мої плечі опущені. Я говорю тихим голосом. Мене немає за що любити, мені здається, усім видно мій стан. У мене не виходить бути цікавим, я не користуюся популярністю». Потім учасники обмінюються ролями і повторюють процедуру знову. Після цього ведучий пропонує обом партнерам спробувати відчути себе впевненими людьми, що ні над ким не підносяться, але й не почуваються гірше від інших.

На закінчення ведучий звертається до учасників із запитаннями:

- Якою є ваша поведінка, коли ви впевнені в собі?
- Як, ви при цьому відчуваєтеся?
- Розкажіть одне одному, що вам найбільше подобається у стані, коли ви «рівні»

- Як спілкуються з іншими невпевнені і самовпевнені люди? Яке вони справляють враження?
- Які основні характеристики впевненої в собі людини? Чим вона відрізняється від самовпевненої? Чи часто ви зустрічали впевнених у собі людей?
- Розкажіть про свої почуття в ролі невпевненої, упевненої і самовпевненої людини.

5. Вправа «Нобелівська премія» (30 хв.)

Мета: підвищення соціальної компетентності підлітків, переживання ситуації відповідальності перед людством, робота з мріями і фантазіями про майбутнє.

Обладнання: папір, письмове приладдя, олівці, фломастери, маркери, скотч, кнопки, пластилін. Підготовка: написати на дошці чи ватмані пункти «Нобелівського виступу». Процедура проведення: ведучий розповідає учасникам про Нобелівську премію, а потім пропонує ігрову ситуацію. Ніхто не знає, які сюрпризи піднесе нам життя. Перенесемося в майбутнє. Уявіть собі, що ви відомий учений чи письменник, громадянський діяч. Нобелівський комітет прийняв рішення про присудження вам почесної премії. Урочисте вручення премії припускає відповідний виступ лауреатів — це є давньою традицією. Через якийсь час бажаючи одержать можливість виступити на церемонії вручення премії з відповідною промовою. Виберіть номінацію, з якої ви б хотіли одержати премію, і підготуйте виступ. Можете використовувати наступну схему. Ведучий записує на дошці запитання, на основі яких учасники групи можуть побудувати свій виступ.

- Опишіть зроблене відкриття: наукові досягнення чи літературний твір.
- Поясніть, чому ваш внесок у науку чи літературу, справу миру, дістав таку високу оцінку.
- Виразіть слова подяки тим, хто допоміг вам домогтися подібного результату в роботі.
- Розкажіть про ваші плани на майбутнє. Під час роботи можуть бути використані олівці, фломастери, пластилін тощо для зображення таблиць, графіків та

інших наочних приладь. Час на підготовку — 10 хв. Мова кожного лауреата винагороджується оплесками. Після виступу учасники групи ставлять свої запитання «лауреату». Члени групи, що не встигли представити свої досягнення, можуть коротко назвати свою номінацію і пояснити, за що вони одержують премію.

6. Рефлексія заняття (10 хв.)

- Як ставлення до самого себе впливає на ставлення до інших людей?
- Чи легко було знайти в собі які-небудь позитивні риси, здібності й похвалити себе?